

V. G. Zebald

ZRAČNI RAT I KNJIŽEVNOST

Prethodna napomena

Ciriška predavanja o temi zračnoga rata i književnosti ponuđena u ovome svesku ne pojavljuju se u potpunosti u onome obliku u kojemu su, kasne jeseni 1997, bila održana. Prvo je predavanje proisteklo iz opisa jednog izleta Carla Seeliga, kojeg je u kasno ljeto 1943. napravio s bolničkim pacijentom Robertom Walserom, točno onog dana u kojemu je grad Hamburg uništen vatrom. Seeligove reminiscencije koje se ne odnose na to slučajno preklapanje događaja razjasnile su mi pod kakvom perspektivom ja sam promatram stravične događaje iz te godine. Rođen u svibnju 1944. u jednome malome selu u algojskim alpama, pripadam onima koji su ostali nedirnuti katastrofom koja se tih dana zbivala u Njemačkome Reichu. Da je ta katastrofa ipak ostavila tragove u mome pamćenju, pokušao sam pokazati u duljim odsječcima iz svojih vlastitih književnih djela, što je u Zürichu bilo utoliko opravdano, jer se tamo zapravo radilo o predavanjima iz poetike. U verziji koja se ovdje predstavlja iscrpno bi autocitiranje bilo neumjesno. Stoga sam iz prvoga predavanja za kasniji zapis uzeo samo neke dijelove u kojima se radi o reakcijama izazvanim ciriškim predavanjima i pošiljkama koje su me dosegle nakon njih. No upravo po nepotpunosti i grčevitosti raznih pisama i sastavaka poslanih na moju kućnu adresu moglo se pročitati da iskustvo nacionalnoga poniženja koje su milijuni doživjeli u posljednjim ratnim godinama nije nikada istinski pretočeno u riječi, niti da su ga neposredno pogođeni međusobno dijelili ili prenosili na one koji su rođeni kasnije. Iznova opetovana pritužba o izostanku velikog njemačkog ratnog ili poratnog epa ima nešto zajedničko s tim (u izvjesnom smislu potpuno razumljivim) zakazivanjem pred nasiljem koje je naše glave mahnite za redom suočilo s apsolutnom kontingencijom. Unatoč intenzivnim naporima oko takozvanog prevladavanja prošlosti, čini mi se da smo mi Nijemci danas narod bez tradicije upadljivo slijep za povijest. Strastveno zanimanje za prošle oblike života i specifičnosti vlastite civilizacije, kakvo se svugdje može očitjeti u kulturi Velike Britanije, nama je nepoznato. Ako bacimo pogled unatrag, osobito na godine od 1930. do 1950, uvijek je to istovremeno i gledanje i odvrćanje pogleda. Ostvarenja njemačkih autora nakon rata vjerovatno su stoga i određena polusviješću, ili lažnom sviješću, koja je izgrađena za učvršćenje do krajnosti prekarne pozicije spisatelja u moralno gotovo potpuno diskreditiranome društvu. Za veliku većinu literata koji su ostali u Njemačkoj za vrijeme Trećega Reicha redefiniranje shvaćanja samih sebe bilo je, nakon 1945, hitniji posao od predočavanja realnih okolnosti koje su ih okruživale. Primjer loših posljedica koje su iz toga proistekle za književnu praksu jest slučaj Alfreda Anderscha. Stoga će se ovdje, u nastavku predavanja o zračnom ratu i književnosti, još jednom tiskati članak koji sam o tome spisatelju objavio prije nekoliko godina u

IME

časopisu *Lettre*.¹ Tada mi je donio nekoliko oštih prijekora od strane ljudi koji nisu željeli shvatiti da su jedno u osnovi opoziciono ponašanje i živa inteligencija, kakve su nedvojbeno odlikovali Anderscha, u vrijeme naizgled nezaustavljivog razvitka moći fašističkoga režima mogli bez tegoba preći u manje ili više svjesne pokušaje prilagođavanja, te da je kasnije iz toga, za javne osobe poput Anderscha, nastala nužnost dotjerivanja biografije diskretnim izostavljanjem i drukčijim tipovima korektura. U takvim preokupacijama popravljanjem slike koja se htjela prenijeti o sebi nalazio se, po mojemu mišljenju, jedan od najvažnijih razloga za nesposobnost cijele generacije njemačkih autora da zabilježi i prenese u naše pamćenje ono što su vidjeli.

CIRIŠKA PREDAVANJA

*Trik eliminacije obrambeni je
refleks svakog stručnjaka.*

Stanislaw Lem, „Imaginarna veličina“

I

Danas je teško imati čak i tek napola dostatnu predodžbu o pustošenjima njemačkih gradova za vrijeme Drugog svjetskog rata, a još teže pomišljati na užas povezan s tim pustošenjem. Doduše, iz *Strategic Bombing Survey* Saveznika, iz anketa Saveznog zavoda za statistiku i iz drugih oficijelnih izvora proizlazi da je samo Royal Air Force u 400.000 letova nad neprijateljskim teritorijem izbacio milijun tona bombi, da su od 131, djelimice samo jednom, djelimice opetovano, napadnutih gradova poneki gotovo potpuno razoreni, da

¹ Izvornik: W. G. Sebald, *Luftkrieg und Literatur: Mit einem Essay zu Alfred Andersch*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2002, str. 5-110. U ovom tematskom broju „Polja“, zbog ograničenosti prostora, izostavljen je esej o Alfredu Andrešu. (Prim. red.)

je 600.000 civila palo kao žrtve zračnoga rata, da je srušeno 3,5 milijuna stanova, da je na kraju rata bilo 7,5 milijuna beskućnika, da je na svakoga stanovnika Kölna dolazilo 31,4, Dresdenu 42,8 kubnih metara ruševina, ali što je to uistinu značilo, ne znamo.²

Dotada u povijesti nezabilježena akcija uništavanja ušla je u anale nacije koja se trebala iznova konstituirati, kao da nije za sobom ostavila nikakav trag boli u kolektivnoj svijesti, iz retrospektivnoga samodoživljaja pogođenih u najvećoj je mjeri isključena, nikada nije igrala bitniju ulogu u raspravama koje su se počele odvijati oko unutarnjeg uređenja naše zemlje, nije, kao što je kasnije ustvrdio Alexander Kluge, nikada postala javno čitljivom širom³ – iznad svega paradoksalno činjenično stanje ako se pomisli koliki su ljudi bili izloženi toj kampanji, dan za danom, mjesec za mjesecom, godinu za godinom i koliko su, sve do dugo nakon samoga rata, ostali konfrontirani s njezinim realnim posljedicama koje su gušile (kao što bi se moralo pomisliti) svaki pozitivni osjećaj života.

Unatoč gotovo nevjerojatnoj energiji s kojom se nakon svakog napada odmah bacalo na uspostavljanje koliko-toliko podnošljivih uvjeta života, u gradovima poput Pforzheima, koji je u jednom jedinom napadu u noći 23. veljače 1945. izgubio gotovo trećinu od svojih 60.000 stanovnika, čak i nakon 1950. golovi su stajali još uvijek na gomilama ruševina, a zasigurno su se odvratni mirisi koji su, kao što primjećuje Janet Flanner, u ožujku 1947. bili probuđeni proljetnom vrućinom u zjapećim varšavskim podrumima,⁴ vijorili i iznad njemačkih gradova neposredno nakon rata. Ljudi su se kretali „na ulici između stravičnih ruševina“, tako u bilješci Alfreda Döblina iz Južne Njemačke notiranoj krajem 1945, „kao da

² Usp. H. Glaser, *1945 – Ein Lesebuch*, Frankfurt a. M. 1995, 18ff, kao i Sir Charles Webster i Noble Frankland, *The Strategic Air Offensive Against Germany*, Her Majesty's Stationary Office 1954. do 1956, osobito sv. IV, u kojemu su skupljeni dodaci, statistike i dokumenti.

³ Usp. *Geschichte und Eigensinn*, Frankfurt a. M. 1981, 97.

⁴ Enzensberger, *Europa in Trümmern*, Frankfurt a. M. 1990, 240.

se uistinu ništa nije zbilo ... i kao da je grad oduvijek izgledao tako”.⁵ Naličje te apatije bila je deklaracija o novome početku, neupitni heroizam s kojim se bez oklijevanja bacilo u posao reorganizacije i raščišćavanja. U brošuri posvećenoj Gradu Wormsu 1945-1955 veli se: „Čas zahtijeva ponosite muškarce, čistoga držanja i jasnih ciljeva. Gotovo svi će onda i u budućnosti stajati na prvoj liniji ponovne izgradnje.”⁶

U tekst što ga je izvjesni Willi Ruppert sastavio po nalogu gradske uprave umetnute su i brojne fotografije, među njima i dvije ovdje reproducirane slike Kammerstraße. Dakle, to se potpuno razaranje ne pokazuje kao stravični kraj jedne kolektivne aberacije, već, tako-rekuć, kao prvi stupanj uspješne obnove. U nastavku razgovora vođenog travnja 1945. s jednim od rukovodilaca IG-Farben u Frankfurtu Robert Thomas Pell bilježi čuđenje zbog njemačkih obznanjivanja volje da svoju zemlju „ponovno izgrade, veću i moćniju nego što je bila u prošlosti”, pomiješanih s čudnim samosažaljenjem, ulizičkim samoopravdavanjem, uvrijeđenim osjećajima nedužnosti i prkosa – čvrsta nakana na kojoj nisu samo ostali, kao što se može otčitati s razglednica koje putnici po Njemačkoj danas kupuju na frankfurtskim novinskim kioscima i iz metropole na Maini mogu poslati u cijeli svijet.

U međuvremenu je već legendarna, i u ponekom pogledu doista divljenja dostojna, njemačka obnova koja se, nakon opustošenja što su ih prouzročili ratni protivnici, izjednačavala s izvršenjem druge likvidacije vlastite pretpovijesti, vezivala kroz tražena radna dosegnuća kao i kroz stvaranje jedne nove, bespovijesne stvarnosti, usmjeravala stanovništvo bez izuzetka na budućnost i obvezivala ga na šutnju o onome što mu se desilo. Njemačka su svjedočanstva o dobu koje jedva da se proteže na jedan ljudski život toliko

⁵ Isto, 188.

⁶ Willi Ruppert, ... *und Worms lebt danach*, Wormser Verlagsdruckerei, s.a.

⁷ Enzensberger, nav. djelo 110.

štedljiva i rasuta, da su u zborniku reportaža *Europa u ruševinama* kojega je Hans Magnus Enzensberger priredio 1990. do riječi mogli doći samo inozemni novinari i spisatelji, s radovima koji, znakovito, u Njemačkoj dotada uopće i nisu primljeni k znanju. Ono malo izvještaja napisanih na njemačkome jeziku potječe od bivših egzilanata ili marginalnih figura, poput Maxa Frischa. Oni koji su ostali kod kuće, koji su, kao na primjer Walter von Molo i Frank Thiess u nesretnoj kontroverzi oko Thomasa Manna, rado govorili o sebi da su u časovima nužde izdržali u domovini dok su drugi sjedili u ložama u Americi, u potpunosti su se suzdržali od komentara o izvršenju i kraju razaranja, najvjerojatnije iz straha da bi predočavanjem vjernim zbilji mogli pasti u nemilost okupacijskih vlasti. Unatoč opće pretpostavke suvremeno se manjkavo prenošenje nije poboljšalo ni u poslijeratnoj književnosti koja se svjesno rekonstituirala nakon 1947. i od

koje su se mogla očekivati izvjesna razjašnjenja stvarnoga stanja. Ako je starija garda takozvanih unutarnjih emigranata bila uglavnom zaposlena time da si pruži novi ugled i, kao što primjećuje Enzensberger, da se zaklinje idejom slobode i humanističko-okcidentalnoga naslijeđa u beskrajnim razbrbljanim apstrakcijama,⁸ tako je mlada generacija autora koji su se upravo vratili u domovinu bila toliko usredotočena na svoje vlastite izvještaje o doživljajima iz rata koji su neprestano otklizavali u sentimentalnost i plačljivost, da je jedva mogla otvoriti oči pred sveprisutnim strahotama toga vremena. Čak i literatura ruševina, na koju se često pozivalo, programatska, koja se uvijek oslanjala na svoj nepotkupljivi smisao za stvarnost, kojoj je, prema Heinrichu Böllu, najviše bilo stalo do onoga „što smo ... pronašli po povratku kući“,⁹ pokazuje se, brižljivije promotrena, kao instrument usklađen za individualnu i kolektivnu amneziju, vjerojatno vođen predsvjesnim procesima autocenzure, čiji je cilj zastiranje svijeta kojega je nemoguće svesti na bilo kakav pojam. Istinsko stanje materijalnoga i moralnog uništenja u kojemu se nalazila cijela zemlja nije se, prema prešutno donesenom i od svih strana prihvaćenome sporazumu, smjelo opisati. Najmračniji aspekti završnoga čina razaranja koje je doživjela velika većina njemačkoga stanovništva tako su ostali sramotna obiteljska tajna, opterećena nekom vrstom tabua, koju se nije moglo priznati ni samome sebi. Od svih književnih djela nastalih krajem četrdesetih

⁸ Isto, 11.

⁹ *Hierzulande*, München 1963, 128.

godina jedino je roman *Andeo je šutio*¹⁰ Heinricha Bölla pružao predodžbu koja se bar djelimiце približavala dubini užasa što je tada prijeto obuzeti svakoga tko se osvrnuo na ruševine. Za vrijeme lektire odmah postaje jasno da se upravo ta pripovijest, prividno obilježena neizlječivom sjetom, nije mogla nametnuti suvremenim čitateljima, kao što je vjerovao izdavač, a očito i sam Böll, te je stoga objavljena tek 1992, s gotovo pedesetogodišnjim zakašnjenjem. Doista je sedamnaesto poglavlje, u kojemu se opisuje borba gospođe Gompertz sa smrću, toliko radikalno agnostično da se čak ni danas preko njega ne može tek tako prijeći. Tamna, ljepljivo grudvasta krv koja na tim stranicama u bujicama i udarima navire iz usta umiruće, širi se po njezinim grudima, boji plahte, pljuska preko ruba postelje po podu i tamo brzo stvara lokvu koja se širi, ta je mastiljava i, kako Böll osobito ističe, veoma crna krv simbol *acedia cordis* usmjerene protiv preživljavanja, one blijede depresije, što ju se ne da ukloniti, i u koju bi Nijemci, s obzirom na takav kraj, zapravo morali zapasti. Osim Heinricha Bölla tek su se malobrojni autori, poput Hermanna Kasacka, Hansa Ericka Nossacka, Arna Schmidta i Petera de Mendelssohna, usudili dirnuti u tabu raskriven preko unutarnjega i vanjskoga razaranja, uglavnom na, kao što će se pokazati kasnije, veoma dvojbena način. Pa i kada su kasnije povjesničari rata i domovine počeli dokumentirati propast njemačkih gradova, to nije ništa promijenilo na činjenici da slike toga stravičnog poglavlja naše povijesti nisu nikada doista prešle preko praga nacionalne svijesti. Po pravilu su objavljivane na manje ili više zabačenim mjestima – *Vatrena bura nad Hamburgom* Hansa Brunswiga, na primjer, pojavila se u štutgartskoj izdavačkoj kući Motorbuch – ti su predmeti istraživanja često čudnovato bezosjećajne kompilacije, u prvom redu zaštitna spomenika kulture ili otklanjanje znanja nespojivog s normalnim razumom, a ne pokušaj točnijega razumijevanja nevjerojatne sposobnosti za samoanesteziranje zajednice izašle iz uništavajućeg rata bez većih psihičkih oštećenja. Gotovo potpuni nedostatak dubljih poremećaja u duševnom životu njemačke nacije omogućuje zaključak da je novo društvo Savezne Republike iskustva stečena u vrijeme njezine pretpovijesti prepustilo mehanizmu potiskivanja koji je savršeno funkcionirao. On joj je omogućio da, doduše, faktički prizna svoj nastanak iz apsolutne degradacije, ali i da istovremeno u potpunosti isključi ekonomiju osjećanja, ili da ga čak napravi još jednim slavnim poglavljem u registru onoga što se izdržalo, uspješno i bez ijednoga znaka unutarnje slabosti. Enzensberger ukazuje da se „zagonetna energija Nijemaca“ ne može shvatiti „ako se odupire spoznaji da su oni svoj defekt uzdigli do vrline“. „Nedostatak svijesti“, piše on, „bio je uvjet njihova uspjeha.“¹¹ U preduvjetu njemačkoga privrednog čuda nisu spadale samo enormne investicijske sume iz Marshallova plana, izbijanje hladnoga rata i rashodovanje zastarjelih industrijskih pogona prouzročeno brahijalnom efikasnošću eskadrila bombardera, u njih su spadali i bezupitni radni etos izučen u totalitarnome društvu, logistička sposobnost improviziranja gospodarstva ugroženog sa svih strana, iskustvo u korištenju takozvanog tuđeg rada i na kraju gubitak teškoga povijesnoga tereta za kojim je patila tek nekolicina i koji je u periodu od 1942. do 1945. nestao u plamenu stambenih i poslovnih kuća u Nürnbergu i Kölnu, Frankfurtu, Aachenu, Braunschweigu i Würzburgu. No katalizator je imao potpuno nematerijalnu

¹⁰ Köln 1992.

¹¹ Enzensberger, *op. cit.*, 20f.

dimenziju: struja psihičke energije koja ni do danas nije presušila, a čiji je izvor od svih dobro čuvana tajna leša zazidanoga u temelje naše države, tajna koja je Nijemce u godinama nakon rata čvrsto vezivala jedne uz druge, i koja ih i danas povezuje više nego što je to bilo koji pozitivni cilj, na primjer ostvarenje demokracije, ikada mogao. Možda nije pogrešno podsjetiti na te veze upravo sada, budući da već dva puta osuđeni velikoeuropski projekt ulazi u novu fazu i da se sfera utjecaja njemačke marke – povijest posjeduje neki čudan način ponavljanja – otprilike širi isto onoliko koliko je bilo područje što ga je Wehrmacht zauzeo 1945.

Pitanje može li se, i kako, strateški i moralno opravdati plan neograničenoga bombaškoga rata koji su grupacije unutar Royal Air Force zagovarale od 1940. a od veljače 1942, uz ulaganje ogromnoga obujma osobnih i vojno-gospodarskih resursa, sprovele i u praksi, u desetljećima nakon 1945, bar koliko ja znam, nije nikada postalo predmetom javne rasprave, valjda prije svega zato što narod koji je u logorima ubio, ili do smrti tlačio, milijune ljudi od sila pobjednica ni u kojemu slučaju nije mogao zahtijevati informaciju o vojno-političkoj logici koja je diktirala razaranje njemačkih gradova. Osim toga ne treba isključiti da je nemalo onih koji su trpjeli zračne napade, kao što se na primjer nagovještava u izvještaju Hansa Ericka Nossaka o propasti Hamburga, ogromne požare, unatoč sveg nemoćnog bijesa zbog očitoga ludila, čutjelo kao pravednu kaznu, gdje kad i kao čin osвете kakve više sile, s kojom se nije vrijedilo sporiti. Ako se zanemare razgllašavanja nacističkoga tiska i radio-emisija u kojemu se uvijek istim tenorom govorilo o sadističkim terorističkim napadima i barbarskim zračnim gangsterima, tek se rijetko znalo zbiti da se netko požali na višegodišnju rušilačku kampanju Saveznika. S nijemom su se fascinacijom, kako izvještavaju različiti izvori, Nijemci suočavali s ispunjenjem katastrofe. „Sad više nije bilo vrijeme“, pisao je Nossack, „u kojemu se računalo prema malim razlikama, kao prijatelj/neprijatelj.“¹² U suprotnosti s, u najvećoj mjeri pasivnom, reakcijom Nijemaca na uništavanje njihovih gradova koje su doživljavali kao neizbježnu kob, program je razaranja u Velikoj Britaniji od samoga početka bio predmet žestokih sukobljavanja. Ne samo da su Lord Salisbury i George Bell, biskup Chichestra, učestalo i hitno, u Gornjem Domu i u široj javnosti, iznijeli prigovor da se strategija napada usmjerenih u prvoj liniji protiv civilnog stanovništva ne može opravdati ni moralno ni sa stajališta ratnoga prava, i odgovorno je vojno rukovodstvo bilo podijeljeno u procjeni tog novog načina vođenja rata. Trajna ambivalencija u procjenjivanju uništavajuće bitke naglašavana je i nakon bezuvjetne kapitulacije. U onoj mjeri u kojoj su se u Engleskoj počele pojavljivati slike posljedica totalnih napada raslo je i gađenje prema onome što se, takorekuc naslijepo, učinilo. „Promatran u sigurnosti mira“, pisao je Max Hastings, „učinak bombardera u ratu bio je takav da bi ga civili i političari najradije zaboravili.“¹³ Ni historijski osvrt nije donio razjašnjenje etičke dileme. U memoarskoj književnosti nastavili su se sprovoditi sporovi raznih frakcija, a presuda povjesničara zasnovana na stručnoj odmjerenoj oscilirala je između divljenja zbog organizacije tako moćnoga potroha i kritike zbog uzaludnosti i odumosti jedne akcije koja je protiv razuma nemilosrdno izvršena do kraja. Poriijeklo se strategije takozvanog *area bombing* nalazilo u do krajnosti

¹² „Der Untergang“, u: *Interview mit dem Tode*, Frankfurt a. M. 1972, 209.

¹³ London 1979, 346.

marginaliziranome položaju u kojemu se Velika Britanija našla 1941. Njemačka je bila na vrhuncu moći, njezine su armije osvojile cijeli kontinent, pripremale su nove prodore u Africi i Aziji, a Britanci, bez realne mogućnosti intervencije, bili su prepušteni svojoj inzulamaoj sudbini. S takvim izgleđima pred očima Churchill je pisao Lordu Beaverbrook da postoji samo jedan put vraćanja Hitlera konfrontaciji, „a taj je apsolutno uništavajući napadi iznimno teškim bombarderima iz ove zemlje na domovinu nacista”.¹⁴ Naravno, preduvjeti za takvu operaciju u tome trenutku uopće nisu postojali. Nedostajali su baza proizvodnje, aerodromi, programi obuke za posade bombardera, djelotvorni eksplozivi, novi navigacijski sistemi kao i bilo kakav oblik primjenjivoga iskustva. Koliko je situacija bila očajnička može se vidjeti iz bizarnih planova koji su se ozbiljno uzimali u obzir početkom četrdesetih godina. Tako se, na primjer, razmišljalo o bacanju željeznih vrhova strijela po poljima, kako bi se spriječilo skupljanje žetve, a glaciolog u izbjeglištvu Max Perutz bio je zabavljen eksperimentima u vezi s projektom Habbakuk iz kojih je trebao proizići ogromni nepotopljivi nosač aviona izgrađen od pikrete, jedne vrste umjetno ojačanoga leđa. U to su vrijeme jedva manje fantastični bili pokušaji izgradnje obrambene mreže od nevidljivih zraka, ili komplicirani proračuni, što su ih na Sveučilištu u Birminghamu napravili Rudolph Peierls i Otto Frisch, prema kojima je gradnja atomske bombe prebačena na područje mogućnoga. Stoga i ne čudi kada se na kraju, u konkurenciji s takvim idejama koje su graničile s nevjerojatnim, probila i sankcionirala mnogo razumljivija strategija *area bombing*, koja je, unatoč niskom stupnju točnosti, omogućavala otvaranje u izvjesnoj mjeri razućenoga fronta preko cijele neprijateljske teritorije. Odluka je donesena zaključkom vlade od veljače 1942, a cilj joj je bio „uništenje morala neprijateljskoga civilnog stanovništva i, osobito, industrijskih radnika”.¹⁵ Ta direktiva nije, ma što se drugo tvrdilo, nastala iz želje da se rat masivnom upotrebom bombardera što prije okonča; ona je bila, naprotiv, jedina mogućnost za miješanje u rat. Kritika koja je kasnije izrečena (i s obzirom na sopstvene žrtve) na račun bezobzirnoga sprovođenja programa razaranja usmjeravala se uglavnom na činjenicu da se do njega držalo čak i onda kada su se mogli izvršiti bezmjerno precizniji, selektivniji lećački napadi na tvornice kugličnih ležajeva, naftne i benzinske instalacije, kojima bi se u najkraćem roku, kao što je zamijetio Albert Speer u svojim uspomena, ¹⁶ mogla pro-uzročiti paraliza cijeloga produkcionog sistema. U kritici bombaške ofenzive ukazivalo se i na to da se već u proljeće 1944. postalo jasno da je, unatoč neprekidnih napada, moral nje-mačkoga stanovništva bio neslomljen, industrijska proizvodnja tek marginalno pogođena i da se kraj rata nije približio ni za jedan jedini dan. Ako se bez obzira na sve to strateški ciljevi operacije nisu modificirali a posada bombardera, često tek otpuštena sa školovanja, i dalje prepušćala ruletu u kojemu je šezdeset od stotinu platilo životom, tada je to po mojemu mišljenju imalo razloge kojima se u oficijelnoj historiografiji poklanjalo malo pažnje. S jedne je strane pothvat materijalnih i organizacijskih dimenzija ofenzive bombardera, koji je po procjenama A. J. P. Taylora progutao trećinu britanske ratne proizvodnje,¹⁷ imao toliko

¹⁴ Nav. prema Charles Messenger, *'Bomber' Harris and the Strategic Bombing Offensive 1939-1945*, London 1984, 39.

¹⁵ Webster i Frankland, sv. 4, 144.

¹⁶ Berlin 1969, 359ff.

¹⁷ Max Hastings, 349

visok stupanj vlastite dinamike da su korekture smjera ili ograničenja bile potpuno isključene, osobito u jednome trenutku u kojemu je taj pothvat, nakon tri godine izgradnje fabričkih i osnovnih pogona, dosegao najveći stupanj razvitka, što znači najveći kapacitet razaranja. Ostavi jednom proizvedeni materijal, mašine i njihov dragocjeni teret jednostavno neiskorištene na istočnoengleskim aerodromima, bilo je nešto što se protivilo zdravom gospodarskom instinktu. Osim toga, odlučujuća za nastavak ofenzive vjerojatno je bila neizostavna propagandna vrijednost, potrebna za podržavanje britanskoga morala, što su je posjedovale vijesti o sistematskome poslu na razaranju, iz dana u dan prenošene u engleskim listovima u jednome vremenu u kojemu, inače, nije bilo nikakvoga dodira s neprijateljem na europskome kontinentu. Iz tih razloga zasigurno nije dolazilo u obzir da se Sir Arthur Harris (zapovjednik Bomber Command), koji se svoju strategiju nesalomljivo zastupao čak i onda kada je njezin neuspjeh postao izvjestan, smijeni s položaja. Poneki komentatori tvrde i da je „bomberu“ Harrisu uspjelo osigurati neobičan utjecaj nad inače dominantnim, nametljivim Churchillom¹⁸, jer mada je premijer u određenim situacijama pokazao izvjesne skrupule u vezi s bombardiranjem nezaštićenih gradova, umirio se, očito pod utjecajem Harris, koji se umio izboriti protiv svakoga argumenta, pri pomisli da je na djelu samo jedna, kako je rekao, poetska pravda, da će „oni koji su prosuli jezu po čovječanstvu na svojim domovima i na svojoj koži oćutjeti trešnju pravedne odmazde“.¹⁹ Dosta toga govori u prilog tvrdnji da je s Harrisom na čelo Bomber Command došao čovjek koji je, prema Sollyu Zuckermannu, vjerovao u razaranja *qua* razaranja²⁰ te prema tome najbolje odgovarao najunutarnijem načelu svakoga rata, što je moguće potpunijem uništenju neprijatelja, skupa s njegovim prebivalištima, poviješću i prirodnom okolicom. Elias Canetti je fascinaciju moći u najčistijem obliku doveo u vezu s povećanim brojem žrtava koje proizlaze iz nje. Upravo se u tome smislu treba shvatiti nedodirljivost položaja Sir Arthura Harris, koja je proistekla iz neograničenoga zanimanja za razaranja. Njegov beskompromisni, do kraja provedeni plan sukcesivnih ništiteljskih udara imao je impozantno jednostavnu logiku prema kojoj su se sve strateške alternative, kao što je bilo ukidanje snabdjevanja gorivom, pokazivale običnim manevrom za skretanje pažnje. Rat bombama bio je rat u čistom, neskrivenom obliku. Iz njegovoga se razvitka koji proturječi svakome razumu može otčitati, kao što piše Elaine Scary u svojoj nevjerojatno oštroumnoj knjizi *Bodies in Pain*, da ratne žrtve nisu žrtve podnesene za kakav prirodan cilj, već su, u točnome smislu riječi, i podnošenje i sam taj cilj.²¹

Najveći dio po pravilu fragmentarnih izvora o razaranju njemačkih gradova, koji se nalaze udaljeni jedni od drugih na različitim razinama, posjeduje ekstremno suženu, jednostranu ili ekscentričnu perspektivu i odlikuju se spoznajnim sljepilom. Prva reportaža uživo s jednoga napada na Berlin, na primjer, koju je emitirao Home Service BBC-a, za svakoga tko se nada pogledu na stvari s uzvišena motrišta manje-više je razočaravajuća. Budući da se na tim noćnim ekskurzijama unatoč stalno prisutne opasnosti dešavalo jedva što opisivo,

¹⁸ Usp. Gerard J. De Grott, „Why did they do it?“, u Times Higher Educational Supplement, 16. X 1992, 18.

¹⁹ Nav. prema De Grotu.

²⁰ *From Apes to Warlords*, London 1978, 352.

²¹ Oxford 1985, 74.

izvještač (Wilfred Vaughn Thomas) je morao izaći na kraj s minimumom zbiljskoga sadržaja. Jedino se patosu kojega je tu i tamo investirao u svoj glas može zahvaliti što ne nastaje utisak dosade. Čujemo kako dolaskom tame uzlijeću teški Lancaster-bombarderi i ubrzo potom, bijela čipka obale ispod njih, prelijeću preko Sjevernoga mora. „Sada, točno ispod nas“, komentira Vaughn Thomas s osjetnim tremolom, „leže tama i Njemačka.“ Dok se let, koji je u prijenosu naravno jako skraćen, bliži prvim svjetlosnim baterijama Kammhuber linije, slušateljima se predstavlja posada: Scottie, inženjer leta, koji je prije rata bio razvodnik u kinu u Glasgowu; Sparky, bombarder; Connolly; „navigator, Australijanac iz Brisbanea“; „prednji mitraljezac koji je prije rata radio u reklamnoj branši i stražnji mitraljezac, poljoprivrednik iz Sussex“. Kapetan ostaje anonimn. „Sada se nalazimo iznad mora i gledamo prema neprijateljskoj obali.“ Izmjenjuju se razna zapažanja i tehničke upute. Ponekad se čuje samo tutnjanje velikih motora. U naletu na grad događaji se smjenjuju munjevitom brzinom. Reflektorske kugle, presječene svjetlosnim salvama iz protuavionskih topova, uvijaju se oko aviona, jedan je lovac oboren. Vaughn Thomas pokušava primjereno istaknuti dramatični vrhunac, govori o zidu „svjetlosti za traženje, o stotinama u kupama i grozdovima. To je svjetlosni zid s tek ponekim prekidom a iza njega je vir svjetla, koji blješti crvenilom i zelenilom i plavetnilom, a iznad vira mirijade baklji vise u zraku. To je sam grad! ... Bit će prilično bezglasan“, nastavlja Vaughn Thomas, „brujanje naših aviona nadglašava sve. Ulijećemo izravno u najdžinovskiju izložbu bezvučnih vatrometa na svijetu i tu ćemo ispustiti bombe na Berlin“.

No nakon te predigre zapravo ne dolazi više ništa. Sve se zbiva prebrzo. Mašina se već udaljava od cilja. Napetost kod posade iznenada se razrješuje u provali govorljivosti. „Ne brbljajte previše“, upozorava kapetan. „Zaboga, to se čini super predstavom“, veli još jedan. „Najbolja koju sam vidio“, drugi. A onda, nakon izvjesnog vremena, treći, malo tiše, gotovo s nekom vrsti strahopoštovanja: „Pogledaj vatru! Ohoho!“²² Koliko se takvih plamenova tada moglo vidjeti. Jednom sam čuo tobdžiju aviona kako pripovijeda da se Köln u plamenu

²² „Raid on Berlin“ (4.9.1943), zvučna kazeta, Imperial War Museum. London.

mogao vidjeti s njegovoga mjesta u staklenoj kupoli okrenutoj prema natrag, kada su se već nalazili iznad nizozemske obale, vatrena mrlja u tami slična repu nepokretne komete. Zasiurno se iz Erlangena ili Forchheima vidjelo kako Nürnberg stoji u plamenovima, s uzvišica iznad Heideberga vatrom osvijetljeni Mannheim i Ludwigshafen. Princ od Hessen-a u noći 11. rujna 1994. s ruba je svojega parka gledao prema 15 kilometara udaljenom Darmstadtu: „Bljesak je svjetlosti rastao i rastao sve dok nebo na jugu nije sijalo u crvenim i žutim odbljescima.“²³ Jedan se zatvorenik iz male tvrđave iz Theresienstadta prisjeća kako je s prozora ćelije mogao vidjeti usijani odbljesak 70 kilometara udaljenoga Dresdena, a čuli su se i tupi udarci bombi, kao da netko baca stotinu kilograma teške vreće u podrum.²⁴ Friedrich Reck, koga su fašisti nedugo prije kraja rata odveli u Dachau zbog subverzivnih izjava, i koji je tamo umro od tifusa, zabilježio je u svojoj bilježnici, beskrajno vrijeme svjedočanstvu, da se za zračnoga napada na München u srpnju 1944. zemlja tresla sve do Chiemgaua i da su prozori pucali od udarnih valova.²⁵ Ako su to i bili znakovi katastrofe koja se nadvijala nad cijelom zemljom, nije uvijek bilo jednostavno saznati sve o vrsti i razmjeri razaranja. Potreba za spoznajom proturječila je težnji osjetila za opiranjem. S jedne su strane kružile ogromne količine dezinformacija, s druge istinske pripovijesti koje su nadmašivale svaku sposobnost poimanja. Pričalo se da je u Hamburgu bilo 200 000 mrtvih. Reck piše da ne može vjerovati svemu, jer mnogo toga je čuo o „potpunome duševnom rastrojanju tih hamburških izbjeglica ... o njihovoj amneziji i o načinu na koji su, obučeni samo u pidžame, lutali u onome stanju u kojemu su utekli iz ruševina svojih kuća.“²⁶ I Nossack izvještava o sličnim iskustvima. „U prvim se danima nije mogla dobiti točnija informacija. Ono što bi bilo ispričano nije nikada odgovaralo u svim pojedinostima.“²⁷ Očito je pod šokom doživljenoga sposobnost sjećanja bila suspendirana ili je djelovala kompenzacijski prema kakvom samovoljnom rasteru. Oni koji su izbjegli katastrofu bili su nepouzdana svjedoci, udareni polusljepilom. Tekst Alexandera Klugea „Zračni napad na Halberstadt 8. travnja 1945“, napisan tek sedamdesetih, u kojemu se naposljetku postavlja pitanje o djelovanjima takozvanog *moral bombing*, navodi jednog američkog vojnog psihologa koji na osnovu razgovora što ih je vodio s preživjelim u Halberstadtu po završetku rata stječe utisak „da (je) stanovništvo, pri očito urođenoj želji za pripovijedanjem, izgubilo psihičku moć prisjećanja, upravo u obrisima razorenih gradskih površina.“²⁸ Čak i da se tu radilo o naslućivanjima pripisanim navodno realnim osobama, karakterističnim za Klugeove čuvene pseudodokumentarističke umjetničke postupke, ona bi našla opravdanje u sindromu identificiranome na takav način. U izvještajima svih onih koji su spasili tek goli život po pravilu je sadržano nešto diskontinuirano, svojevrsna eratička kvaliteta, toliko nespojiva s normalnom instancom sjećanja da lako može pobuditi osjećaj izmišljanja ili kolportaže. Taj osjećaj netočnosti izvještaja očividaca nastaje i iz stereotipnih obrata kojima se često služe. Stvarnost totalnoga razaranja neshvatljiva u svojoj krajnjoj kontingentnosti blijedi pred formulacijama

²³ Klaus Schmidt, *Die Brandnacht*, Darmstadt 1964, 61.

²⁴ Usp. Nikolaus Martin, *Prager Winter*, München 1991, 234.

²⁵ *Tagebuch eines Verzweifelten*, Frankfurt a. M. 1994, 220.

²⁶ Isto, 216.

²⁷ Nav. djelo, 213.

²⁸ U: *Neue Geschichten. Hefte 1-18 „Unheimlichkeit der Zeit“*, Frankfurt a. M. 1977, 106.

poput „plijen plamenova“, „kobna noć“, „gorilo je svijetlim plamenom“, „otvorio se pakao“, „zurili smo u inferno“, „strašna sudbina njemačkih gradova“ i drugim sličnim. Njihova je funkcija bila da prekriju i neutraliziraju doživljaje koji su prevazilazi sposobnost shvaćanja. Iskaz „onoga strašnog dana u kojem je naš lijepi grad savršen sa zemljom“ kojega Klugeov američki izučavatelj katastrofa u istoj mjeri susreće u Frankfurtu i Fürthu, i u Wupperatlu i Würzburgu, kao i u Halberstadtu,²⁹ uistinu nije ništa drugo doli obrambena gesta protiv sjećanja. Čak i dnevnički zapis Viktora Klemperera o kraju Dresdena ostaje unutar granica povučenih jezičkim konvencijama.³⁰ Po onome što danas znamo o uništenju Dresdena ne čini nam se vjerojatnim da je netko tko je tada, okružen iskrama, stajao na terasi Brühl i vidio panoramu gorućega grada mogao sačuvati nepomućen razum. Naizgled neoštećeno daljnje funkcioniranje jezika u većini izvještaja očevidaca priziva sumnju u autentičnost iskustava koja su sačuvali. Plamena smrt čitavoga grada koja se zbila tek za nekoliko sati, sa svim građevinama i drvećem, stanovnicima, kućnim životinjama, uređajima i ustanovama svih vrsta morala je prinudno dovesti do preopterećenja i paralize kapaciteta mišljenja i osjećanja onih koji su se uspjeli spasiti. Izvještaji pojedinih očevidaca stoga posjeduju tek uvjetnu vrijednost i trebaju nadopunu onim što se podrazumijeva pod sinoptičkim, umjetničkim pogledom.

U kasno ljeto 1943, za vrijeme dugotrajne vrućine, Royal Air Force, podržan 8. američkom zračnom flotom, izvršio je cijeli niz napada na Hamburg. Cilj tog pothvata pod nazivom „Operacija Gomora“ bio je što je moguće potpunije uništenje grada i njegovo pretvaranje u pepeo. U napadu na noć 28. srpnja koji je započeo u jedan ujutro izbačeno je desetine tona eksplozivnih i zapaljivih bombi nad gusto naseljenim stambenim područjima istočno od Elbe. Napad je zahvatio četvrti Hammerbrook, Hamm-Sjever i Jug, Billweder Ausschlag kao i dijelove St. Georga, Eilbeka, Bramberka i Wandsbeka. Po već oprobanoj postupku eksplozivnim su bombama od dvije tisuće kilograma prvo razbijeni svi prozori i izvaljena sva vrata iz štokova, potom su lako gorećim sredstvima zapaljeni tavani, dok su se zapaljive bombe težine do 15 kilograma probijale u niže katove. Za nekoliko minuta svuda su na površini od otprilike 20 kvadratnih kilometara buktali ogromni plamenovi koji su srstali takvom brzinom, da je već četvrt sata nakon obrušavanja prvih bombi cijeli zračni prostor, dokle je sezalo oko, bio jedno jedino plameno more. I nakon pet sljedećih minuta, u jedan i dvadeset, digla se plamena bura takova intenziteta da je nitko dotada ne bi mogao smatrati mogućnom. Vatra koja se penjala do dvije tisuće metara visine u sebe je upijala sav kisik takvom silinom da su zračna strujanja dosegla snagu orkana i bujurala poput snažnih orgulja na kojima su istovremeno uključeni svi registri. Tako je gorilo tri sata. Na vrhuncu je oluja podizala zabate i krovove, vrtložila grede i cijele pregradne zidove kroz zrak, čupala drveće iz korijena i pred sobom gonila ljude kao žive buktinje. Iza porušenih fasada divljali su plamenovi, kotrljali se poput bujice ulicama brzinom od preko 150 kilometara na sat, kružili kao vatreni valjci u čudnim ritmovima preko otvorenih trgova. U tramvajskim vagonima topila su se okna, zalihe šećera kuhale su u pekarama. Oni koji su pobjegli iz podzemnih skloništa padali su s čudnim iščašenjima u rastopljeni asfalt koji je izbacivao velike

²⁹ Isto, 104.

³⁰ Usp. *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten – Tagebücher 1942-1945*, Berlin 1995, 661ff.

mjehurove. Nitko doista ne zna koliko je ljudi poginulo te noći ili koliko ih je poludjelo prije nego što ih je sustigla smrt. Kada je svanulo jutro, ljetno svjetlo nije se probijalo kroz olovnu tamu koja se nadvila nad grad. Dim se digao na visinu od osam tisuća metara i tamo se proširio poput ogromnoga kumulonimbusa u obliku nakovnja.

Treperava vrelina, za koju su piloti bombardera izvještavali da su je čutili kroz stijenke svojih mašina, još se dugo uzdizala iz zadimljenih, usijanih kamenih brjegov. Naselja su bila potpuno uništena u ukupnoj dužini ulica od dvije stotine kilometara. Svuda su ležala stravično izobličena trupla. Na nekima su još uvijek tinjali plavičasti fosforni plamčići, druga su bila ispržena u smeđim ili purpurnim bojama i spečena na trećinu prirodne veličine. Skvrčena su ležala u lokvama svoje, već djelimice ohlađene, masti. Kada su kažnjeničke brigade i logoraši nakon hlađenja ruševina mogli početi s raščišćavanjem, u unutarnjoj su zoni smrti, koja je već nekoliko dana nakon napada proglašena zabranjenim područjem, pronalazili ljudi kako, iznenađeni ugljičnim monoksidom, sjede za stolovima ili naslonjeni na zidove, drugdje opet meso i kosti na hrpama, ili čitava brda tijela kuhana u proključaloj vodi koja je izbijala iz razbijenih kotlova za grijanje. Drugi su opet bili toliko ugljenisani i pretvoreni u pepeo u žaru čija je temperatura prelazila tisuću stupnjeva da su se ostaci višestlane obitelji mogli prenijeti u jednoj jedinjoj korpi za rublje.

Egzodus preživjelih iz Hamburga započeo je već u noći po napadu. Počela je, piše Nossack, „neprekidna vožnja po svim ulicama u okolici ... a da se nije znalo gdje“.³¹ Do najudaljenijih područja Reicha doći će milijun i dvjesto pedeset tisuća izbjeglica. Pod datumom 20. kolovoza 1943, na već navedenome mjestu, Friedrich Reck izvještava o grupi od pedeset do šezdeset takvih izbjeglica koje su pokušale uskočiti u vlak na jednom gornjebavarskom kolodvoru. Pri tom je kofer od kartona pao „na peron razbio se a sadržaj mu se ispraznio. Igračka, neseter za nokte, uštirkani veš. Na kraju sprženi, na veličinu mumije skupljen dječji leš kojega je poluluda žena vukla sa sobom kao preostatak one još prije nekoliko dana netaknute prošlosti“.³² Jedva se može i pomisliti da je Reck izmislio tu strašnu scenu. Mora da su svuda u Njemačkoj, ovako ili onako, potpuno izgubljene izbjeglice koje su se njihale

³¹ Nav. djelo, 211.

³² Nav. djelo, 221.

između histerične volje za preživljavanjem i teške apatije, širile vijesti o strahotama propasti Hamburga. Bar je Reckov dnevnik dokaz da se unatoč cenzure kojom se sprječavalo svako širenje informacija ipak bilo moguće znati na kakav su stravičan način uništeni njemački gradovi. Godinu dana kasnije Reck izvješćuje o desetinama tisuća koje su poslije posljednjeg velikog napada na München logorovale na Maksimilijanovom trgu. Pa dalje piše: „Na obližnjoj autocesti (kretala se) beskrajna struja izbjeglica, slomljene starice koje su na leđima nosile štap sa svežnjem u kojemu se nalazio njihov posljednji imutak. Jadni beskućnici sa spaljenom odjećom, s očima u kojima se još uvijek vidjela zapanjenost pred vatrenim vrtlogom, eksplozijama što su cijepale sve, zatrpanošću ili bijednim gušenjem u kakvom podrumu.“³³ Na takvim je bilješkama upadljiva njihova rijetkost. Doista se činilo kao da nijedan od njemačkih spisatelja, s jedinim izuzetkom Nossacka, u onim godinama nije bio spreman ili sposoban na papir staviti bilo što konkretno o toku i djelovanjima tako dugotrajne, gigantske kampanje razaranja. Na tome se ni završetkom rata nije ništa promijenilo. Navodno prirodni refleks, uvjetovan osjećajima srama i prkosa prema pobjedniku, bio je šutnja i okretanje glave. Stig Dagerman, koji je u jesen 1946. izvještavao za novine *Expressen* iz Njemačke, pisao je iz Hamburga da se željeznicom normalnom brzinom vozio četvrt sata kroz mjesečeve pejzaže između Hasenbrooka i Landwehra i u toj jezivoj divljini, možda najstravičnijem stratištu ruševina u cijeloj Europi, nije vidio niti jednoga čovjeka. Vlak je bio, piše Dagerman, poput svih vlakova u Njemačkoj, sasvim pun no nitko se nije osvrtao. A njega su samoga, *zato što je gledao*, prepoznali kao stranca.³⁴ Janet Flaner, koja je pisala za *New Yorker*, zapazila je slično u Kölnu koji se, tako se veli u jednoj od njezinih reportaža, „u razvalinama i usamljenosti potpunog fizičkog uništenja ... bez ikakvoga obličja [oslanjao] na svoje riječne obale. Ono što je preostalo od njegova života“, čitamo dalje, „mučno se probija kroz pobočne ulice: oronulo stanovništvo, obučeno u crno – nije-mo poput grada.“³⁵ Ta nijemost, stanje zatvorenosti i okretanja glave jest razlog zbog kojega znamo tako malo o onome što su Nijemci vidjeli i doživjeli u pola desetljeća od 1942. do 1947. Ruševine među kojima su živjeli ostale su *terra incognita* rata. Možda je Solly Zuckermann predvidio taj deficit. Kao i svi oni koji su izravno sudjelovali u sukobima oko najdjelotvornije strategije napada te su tako imali i profesionalnoga interesa za rezultate *area bombing*, i on je prvom prilikom razgledao razoreni Köln. Već pri povratku u London bio je svladan onim što je vidio, i s Cyrilom Connollyem, tadašnjim izdavačem časopisa *Horizon*, ugovorio je izvještaj o, kako ga je nazvao, „prirodoslovlju razaranja“. U autobiografiji napisanoj nakon desetljeća Lord Zuckerman je izjavio da taj plan nije ostvaren. „Moj prvi pogled na Köln“, kaže on, „iziskivao je elokventniji komad no što bih ga ja ikada mogao napisati.“³⁶ Kada sam Zuckermana osamdesetih ispitivao u vezi s tom temom, nije se mogao prisjetiti pojedinosti onoga o čemu je u to vrijeme htio pisati. U glavi mu je bila još samo slika crne katedrale, usred kamene pustinje i jednog otkinutog prsta pronađenog na gomili otpada.

³³ Isto, 221.

³⁴ Nav. prema Enzensberger, nav. djelo, 203f.

³⁵ Isto, 79.

³⁶ Zuckerman, nav. djelo, 322.

Čim bi moralo započeti prirodoslovlje razaranja? Pregledom tehničkih, organizacijskih i političkih preduvjeta za izvođenje velikih zračnih napada, znanstvenim opisom dotada nepoznatoga fenomena vatrene oluje, patografskim registrom karakterističnih vrsta smrti ili studijama iz psihologije ponašanja koje bi se odnosile na instinkt bijega i povratka kući? Nossack piše da nije bilo dovoljno kreveta za struju stanovništva koja je po napadima na Hamburg „bezglasno i nezaustavljivo preplavila sve“ i u malim potocima nosila nemir do svakoga sela. Tek što bi se izbjeglice negdje smjestile, nastavlja Nossack, dali bi se iznova na put ili bi se pokušali vratiti u Hamburg, „bilo da nešto spasu ili da potraže rođake“, bilo iz mračnih razloga koji primoravaju ubojicu na povratak na mjesto zločina.³⁷ U svakom je slučaju svakodnevno putovala nebrojena ljudska masa. Böll je kasnije slutio da njemačka žudnja za putovanjima korijeni u takvim iskustvima, u osjećaju da se nigdje ne može ostati i uvijek mora biti negdje drugdje.³⁸ Kretanje u bijegu i ponovnome vraćanju bombardiranoga stanovništva bilo bi dakle, promatrano bihevioristički, nešto poput predvježbe za inicijaciju u mobilnu društvo koje će biti stvoreno u desetljećima nakon katastrofe, a pod čijim se znamenjem kronični nemir pretvorio u kardinalnu vrlinu.

Ako se ne uzme u obzir poremećeno ponašanje samih ljudi, najupečatljivija promjena u prirodnome poretku gradova za vrijeme tjedana nakon uništavajućega napada bez dvojbe je iznenadno prevladavanje parazitske kreature koja je napredovala hraneći se neiskopanim leševima. Upečatljiva oskudnost promatranja i komentara koji se odnose na to može se objasniti neizgovorenim tabuiziranjem koje je utoliko razumljivije ako se pomisli da su se Nijemci, koji su na sebe preuzeli zadatak potpunog čišćenja i higijeniziranja Europe, morali braniti od straha što je rastao u njima, da su oni sami, naime, narod pacova. U svojevremeno neobjavljenome Böllovu romanu nalazi se mjesto na kojemu se opisuje pacov iz ruševina, kako se njuškajući spušta s gomile otpada na ulicu, a poznato je da je Wolfgang Borchert napisao lijepu pripovijest o dječaku što čuva posmrtnu stražu svome zatrpanom bratu, u kojoj se pacovske nemani protjeruju tvrdnjom da spavaju noću. Inače se u književnosti toga vremena, koliko znam, može pronaći samo jedan jedini odsječak kod Nossacka gdje se veli da su robijaši, koji su u prugastim odijelima poslani na odstranjivanje „ostataka bivših ljudi“, put do leševa što su ležali u protuavionskim skloništima mogli probiti samo uz pomoć bacača vatre, toliko su gusto muhe zujale oko njih, a pristupi u podrum i njihovo tlo bili su pokriveni ljugavim, kao prst dugačkim ličnkama. „Pacovi i muhe vladali su gradom. Drski i debeli, pacovi su se naganjali ulicama. Ali još su gadnije bile muhe. Veličke, zelenkaste, kakve se dotada nikada nije vidjelo. U gomilama su se valjale po pločnicima, sjedile na ostacima zidova, parile se i grijale do mile volje na krhotinama prozorskih okana. Kada više nisu mogle letjeti puzale su kroz najmanje procjepe do nas, kaljale sve, a njihovo šuškanje i brujanje bilo je prvo što bismo čuli prilikom buđenja. To je prestalo tek u listopadu.“³⁹ Ta slika razmnožavanje inače toliko potisnutih vrsta rijedak je dokument o

³⁷ Usp. Nav. djelo, 211f i 226f.

³⁸ Usp. *Frankfurter Vorlesungen*, München 1968, 82f.

³⁹ Nav. djelo, 238.

životu u gradu-ruševini. Ako je većina preživjelih i ostala pošteđena izravnog suočavanja s najodurnijim izobličavanjima faune ruševina, muhe su ih progonile svuda, a da se i ne govori o „zadah u ... truljenja i raspadanja“, koji je, kako piše Nossack, „ležao iznad grada“.⁴⁰ Gotovo nam ništa nije preneseno o onima koji su tjednima i mjesecima nakon razaranja podlegli odvratnosti bivstvovanja, no bar se Hans, središnja ličnost pripovijesti *Andeo je šutio*, gadi pri pomisli na ponovno započinjanje života, a ništa mu se ne čini prirodnijim od jednostavnoga odustajanja, „spuštanja stepenicama i odlaska u noć“.⁴¹ Značajno je da mnogim Böllovim junacima i nakon desetljeća nedostaje istinska volja za životom. Taj nedostatak, koji se na njih u novome svijetu lijepi kao stigma, nasljedni je dio bivstvovanja među ruševinama koje se čuti poput sramote. Koliko su blizu ugasnuću bili brojni stanovnici velikih gradova potkraj rata, o tome postoji zabilješka E. Kingston-McCloughry u kojoj se veli da je očito besciljno lutanje milijuna beskućnika usred stravičnoga opustošenja bio jeziv, do krajnosti uznemirujući prizor. Nije se znalo gdje se ti ljudi skrivaju čak i ako su svjetla u ruševinama pokazivala gdje su se smjestili.⁴² Nalazimo se u nekropoli tuđeg, neshvatljivog naroda, istrgnutog iz građanske egzistencije i povijesti, vraćenog na razvojni stupanj skupljača bez doma. Predstavimo si dakle „kako u daljini, iza malih vrtova u predgrađu, preko željezničkoga nasipa izviru ugljenisane ruševine grada, jedna rascijepljena, mračna silueta“,⁴³ ispred toga pejzaž od niskih brda otpada boje cementa, suha, crvena ciglena prašina koja se vitla u velikim oblacima iznad izumrle okolice, jednog jedinog čovjeka koji kopa po smetlju,⁴⁴ čekaonica nekog vlaka, u sredini nigdine, ljudi koji se tamo nalaze i za koje se, kao što piše Böll, nije znalo ni otkud dolaze, koji kao da su izrasli iz brežuljaka, „nevidljivi, nečujni ... iz te ravnine ničega ... duhovi čiji se put i cilj nisu mogli razaznati: pojave s paketima i vrećama, kartonima i kutijama“.⁴⁵ Vozimo se s njima natrag u grad u kojemu žive, kroz ulice na kojima se brda otpada gomilaju do prvoga kata potpuno izgorjelih fasada. Vidimo ljude koji su vani izgradili mala ognjišta (kao da su u prašumi, piše Nossack,⁴⁶ na kojima kuhaju jelo ili iskuhavaju rublje. Cijevi na peći koje se pomalaju iza srušenih zidova, gusti dim koji se polagano širi, starica s maramom i lopatom za ugali u ruci.⁴⁷ Tako je otprilike morala izgledati otadžbina 1945. Stig Dagerman opisuje život stanovnika podruma u jednome gradu u Ruhru: odvratno jelo koje iskuhavaju od sveloga povrća i dvojenih komada mesa i opisuje dim, hladnoću i glad koja vlada u podzemnim jamama, djecu koja kašlju dok im voda, uvijek na podu, šljapka u pocijepanim cipelama. Dagerman opisuje učionice u kojima su slomljena prozorska okna zatvorena pločama od škrljeva i gdje je tako mračno da djeca ne mogu čitati pripremljene tekstove. U Hamburgu je, kaže Dagerman, razgovarao s izvjesnim gospodinom Schumannom, bankovnim činovnikom, koji već tri godine stanuje pod zemljom.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ 138.

⁴² Nav. prema Zuckerman, 327.

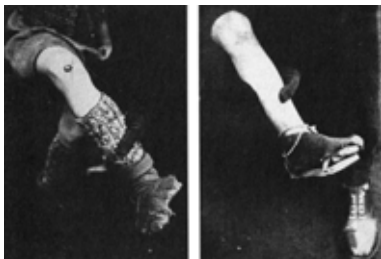
⁴³ Böll, *Der Engel Schwieg*, 70.

⁴⁴ Nossack, nav. djelo, 238f.

⁴⁵ Böll, isto, 57.

⁴⁶ Nav. djelo, 243.

⁴⁷ Böll, isto, 57.

Bijela lica tih ljudi, prema Dagermanu, izgledaju poput riba kada izranjaju kako bi udahnule zrak.⁴⁸ Victor Gollancz koji je u jesen 1946. mjesec i pol putovao po engleskoj okupacijskoj zoni, prije svega u Hamburgu, Düsseldorfu i Ruhru, te napisao niz priloga za engleski tisak, iscrpno ukazuje na nedostatnu ishranu, pojave oskudice, edeme prouzročene glađu, iscrpljenje, kožne infekcije i rapidan porast slučajeva tuberkuloze. I on govori o dubokoj letargiji i obilježava je kao najupečatljiviju oznaku velegradskoga stanovništva. „Ljudi su lutali uokolo s takvom malaksalošću“, pisao je, „da ste se uvijek nalazili u opasnosti da ih pregazite dok vozite automobil.“⁴⁹ Ono što najviše zapanjuje u Gollanczovim izvještajima iz poražene zemlje možda je kratka glosa posvećena njemačkim pokvarenim cipelama, „Ta bijeda čizama“, ili ne toliko sama glosa koliko fotografije pridodane kasnijem izdanju reportaža u obliku knjige koje je sam pisac, fasciniran tim predmetima, snimio u jesen 1946. Slike poput ovih, u kojima proces degradacije postaje vidljiv u veoma konkretnom obliku, pripadaju bez dvojbe prirodoslovlju razaranja, kako ga je u svoje vrijeme predočavao Solly Zuckerman. Slično i odjeljak iz *Andeo je šutio* u kojemu pripovjedač primjećuje da se datum razaranja može razabrati po obraslosti brda otpada. „Bilo je to botaničko pitanje. Ta je gomila ruševina bila gola i prazna, sirovo kamenje, nedavno polomljeni zidovi ... nigdje nije rasla ni travka, dok se drugdje već uzdizalo drveće, dražesna mala stabla u spavaćim sobama i kuhinjama.“⁵⁰ Na nekim je mjestima u Kölnu potkraj rata razoreno zemljište već bilo preobraženo gustim zelenilom koje je raslo na njemu – kao „miroljubivi tjesnaci“ ulice su se protezale novim krajolikom. Za razliku od današnjih katastrofa koje se pritajeno rasprostiru, sposobnost prirode za regeneraciju kao da nije bila pogođena vatrenim olujama. Da, u Hamburgu su u jesen 1943, tek nekoliko mjeseci nakon velikog požara, po

⁴⁸ Navedeno i preneseno prema Stig Dagerman, *German Autumn*, London 1988, 7ff.

⁴⁹ *In Darkest Germany*, London 1947, 30.

⁵⁰ Böll, isto, 92.

drugi put cvjetali drveće i grmovi, osobito kestenovi i jorgovani.⁵¹ Koliko bi doista trebalo, da se nametnuo Morgenthau-plan, dok svugdje u zemlji brda ruševina ne bi postala prekrivena šumom?

Umjesto toga zapanjujućom se brzinom probudio drugi prirodni fenomen, društveni život. Sposobnost ljudi da zaborave ono što ne žele znati, da previde ono što im leži pred očima, rijetko je stavljena na takvu probu kao tada u Njemačkoj. Donesena je odluka da se, isprva iz čiste panike, nastavi kao da se ništa nije zbilo. Klugeov izvještaj o razaranju Halberstadta započinje pripoviješću kino-operatorke, gospođe Schrader koja se, nakon udara bombe, odmah sa specijalnom lopatom za zračnu obranu bacila na posao „raščišćavanja ruševina“, koji bi završila, kako se

nadala, „do predstave u 14 sati“.⁵² U podrumu, u kojemu pronalazi različite skuhanе dijelove tijela, pravi red tako što ih prvo stavlja u kotao za rublje. Nossack izvještava kako je prilikom povratka u Hamburg nekoliko dana nakon napada video ženu koja je prala prozore na kući „što je stajala usamljena i nerazrušena usred pustinje razvalina“. „Vjerovali smo da vidimo luđakinju“, piše on i nastavlja: „Isto se desilo kada smo mi, djeca, vidjeli nekoga kako čisti i grablja vrt pred kućom. To je bilo tako nepojmljivo da smo jedni drugima pripovijedali kao da govorimo o nekome čudu. A jednoga smo dana upali u potpuno očuvano predgrađe. Ljudi su sjedili na balkonima i pili kavu. Bilo je kao u filmu, bilo je zapravo nemoguće.“⁵³ Nossackovo čuđenje počiva na tome što se on, kao što se mora učiniti s motrišta pogođenoga, vidio sučeljen s nedostatkom moralne osjećajnosti koji je graničio s neljudskim. Za jednu se koloniju insekata neće pretpostaviti da će se ukočiti od tuge zbog razaranja susjednog mravinjaka. No od ljudske se prirode očekuje određeni stupanj empatije. Utoliko što je održavanje malograđanskog poretka za stolom za kavu na hamburškim balkonima potkraj srpnja 1943. imalo nešto apsurdno i skandalozno, kao, na primjer, jedenje pripadnika iste vrste od strane životinja iz Grandvillesa, prurušenih u ljude i oboruženih priborom za jelo. S druge strane je svakodnevna rutina koja se izdiže iznad proloma katastrofe, od pečenja kolača za popodnevnu kavu do održavanja viših kulturalnih rituala, jedno od najprokušanijih sredstava za održavanje zdravog ljudskog razuma. U tome se kontekstu može promatrati i uloga koju je glazba igrala u evoluciji i slomu Njemačkoga Reicha. Uvijek kada se valjalo pozivati na ozbiljnost trenutka činilo bi se to uz pomoć velikog orkestra, a

⁵¹ Usp. Martin Middlebrook, *The Battle of Hamburg*, London 1988, 359.

⁵² Kluge, nav. djelo, 35.

⁵³ Nav. djelo, 220.

režim bi si prisvojio potvrdnu gestu simfonijskoga finala. U tome se ništa nije promijenilo ni kada su se tepisi bombi prostirali iznad njemačkih gradova. Alexander Kluge se sjeća kako je u noći prije napada na Halberstadt Radio Roma prenosila *Aidu*. „Sjedili smo u spavaćoj sobi moga oca, pred smeđom drvenom napravom sa osvijetljenom pločom, na kojoj su se emitirali strani predajnici i slušali izobličenu tajnu glazbu, koja je izdaleka, prekrivena, referirala o nečem ozbiljnom, a što nam je otac ukratkro sažimao njemačkim rečenicama. U jedan sat su ljubavnici udavljeni u grobnici.“⁵⁴ U predvečerje uništavajućeg napada na Darmstadt, veli jedan preživjeli, „na radiju je čuo nekoliko napjeva iz čuvstvenoga rokoko-svijeta u čarobnoj štrausovskoj glazbi“.⁵⁵ Nossack, kome su se hamburške fasade pričinjale trijumfalnim lukovima, ruševinama iz rimskih vremena ili kulisama za kakvu fantastičku operu, s jedne

je gomile otpada gledao prema pustinji iz koje se izdizao tek portal Konventskoga vrta. Još u ožujku je tamo posjetio jedan koncert. „A jedna je slijepa pjevačica pjevala: 'Vrijeme teške patnje nanovo počinje.' Skromno i sigurno stajala je, oslonjena na čembalo, a mrtve su joj oči gledale preko bezvrijednosti od kojih smo se već onda tresli, možda u pravcu onoga na čemu se danas nalazimo. A sada nas okružuje još samo kameno more.“⁵⁶ Povezivanje vanjske profanosti sa sakralnim, ovdje evocirano muzičkim doživljajem, umjetnički je potez prokušan i kasnije. „Brežuljci od cigala, ispod njih zatrpani, iznad zvijezde; posljednje što se tamo mrda jesu pacovi. Navečer na *Iphigenie*“, zabilježio je Max Frisch u Berlinu.⁵⁷ Jedan se engleski promatrač prisjeća izvedbe opere neposredno po primirju u istome gradu. „Usred takvog kaosa samo Nijemci“, veli on s dvosmislenim divljenjem, „mogu postaviti predivan puni orkestar i kuću prepunu poštovatelja glazbe.“⁵⁸ Tko bi smio slušateljima, koji su tada širom zemlje sa sjajem u očima osluškivali muziku što se iznova uzdizala, oduzeti pravo da budu dirnuti osjećajem zahvalnosti zbog izbavljenja? Pa ipak se mora dopustiti pitanje nisu li im se grudi napinjale od perverznooga ponosa što nitko u povijesti čovječanstva nije toliko svirao niti toliko izdržao kao Nijemci. Kronika je toga biografija njemačkoga kompozitora Adriana Leverkühna koju je na papir prenio, inspiriran ghost-writer-om iz

⁵⁴ Theodor Fontane, Heinrich von Kleist, Anna Wilde – *Zur Grammatik der Zeit*, Berlin 1987, 23.

⁵⁵ K. Schmidt, nav. djelo, 17.

⁵⁶ Nav. djelo, 245.

⁵⁷ *Tagebücher*, nav. prema Enzensberger, nav. djelo 261.

⁵⁸ Nav. prema Zuckerman, nav. djelo, 192f.

Santa Barbare, Serenus Zeitblom, frajzinški školski direktor, dok je grad Dürera i Pirckheimersa pretvaran u pepeo, a obližnji München čekao suđenje. „Moji suosjećajni čitatelji i prijatelji“, piše on, „nastavljam. Nad Njemačkom se nadvija propast, u ruševinama naših gradova žive, debeli od leševa, pacovi...“⁵⁹ Thomas Mann je s *Doktorom Faustusom* pružio obuhvatnu povijesnu kritiku umjetnosti koja je težila manje ili više apokaliptičkom shvaćanju svijeta, a istovremeno i priznanje svoje vlastite upletenosti. U publici kojoj je taj roman bio namijenjen, razumjela ga je tek nekolicina, odveć se bilo zaposleno održavanjem svećanih akademija na još neohladoj lavi, odveć i time da se sama sebe oslobodi bilo kakva zla glasa. U složeno pitanje odnosa etike i estetike, koje je mučilo Thomasa Manna, nije se upuštalo. A ipak bi to bilo od središnjega značaja, kao što se može očitati iz nedostataka malobrojnih književnih transpozicija uništenja njemačkih gradova.

Pored Heinricha Bölla, čiji je sjetni roman *Andeo je šutio* publici ostao prikriiven četrdeset godina, zapravo su jedino Hermann Kasack, Hans Erich Nossack i Peter de Mendelssohn pisali o temi razaranja gradova i preživljavanju u zemlji ruševina. Tri su autora tada bila povezana tim zajedničkim interesom. Kasack i Nossack bili su, otprilike od 1942, za vrijeme rada na *Gradu s one strane rijeke* i *Nekya*, redovito u kontaktu; Mendelssohn, opet, koji živi u egzilu u Engleskoj, po povratku u Njemačku u svibnju 1945. jedva može pojmiti stvarnu mjeru razaranja. Upravo zbog toga utiska doživljava Kasackovo djelo, objavljeno u proljeće 1945, kao svjedočanstvo najvišeg stupnja aktualnosti. Još u ljeto piše oduševljenu recenziju, traži engleskoga izdavača za knjigu, sam se baca na prevođenje i počinje, prouzrokovano tim bavljenjem Kasackom, zapisivanje romana *Katedrala* koji se, poput djela Kasacka i Nossacka, shvaća kao književni pokušaj na području totalnoga razaranja. Pregažena brojnim zadaćama koje je imao Mendelssohn, dok se u vojnoj upravi bavio ponovnim uspostavljanjem njemačkoga tiska, na engleskom sročena pripovijest ostala je fragment i kao takva je objavljena tek 1983, u Mendelssohnovom vlastitom prijevodu. Ključni tekst iz te grupe je svakako *Grad s one strane rijeke*, djelo kojemu je tada općenito pripisivano epohalno značenje i koje je dugo vrijedilo za konačni obračun s nacionalsocijalističkim režimom. „Jednom jedinom knjigom“, pisao je Nossack, „opet je stvorena kvalitetna njemačka književnost, književnost koja je nastala ovdje i izrasla iz naših ruševina.“⁶⁰ Naravno, drugo je pitanje u kojem je smislu upravu Kasackova proza odgovarala tadašnjim njemačkim odnosima i što je imala s filozofijom koju je on ekstrapolirao iz toga odnosa. Pojavna slika grada s one strane rijeke, u kojemu se „život odvija takorekuć podzemno“⁶¹ po svim je obilježjima prikaz razbijene zajednice. „Od kuća na okolnim ulicama stršale su samo fasade, tako da bi se, pogledano iskosa kroz gola prozorska okna, moglo vidjeti nebo.“⁶² A može se argumentirati da i prikazivanje „beživotnoga života“⁶³ koji je stanovništvu određen u međucarstvu poticaje pronalazi u realnom gospodarskom i društvenom položaju u vremenu između 1943. i 1947. Nigdje nema vozila a pješaci ravnodušno lutaju kroz ulice ruševina „kao da više ne čute neutješnost okoliša ... druge se moglo promatrati kako, u srušenim prebiva-

⁵⁹ *Doktor Faustus*, Frankfurt a. M. 1971, 433.

⁶⁰ *Pseudoautobiographische Glossen*, Frankfurt a. M. 1971, 51.

⁶¹ Herman Kasack, *Die Stadt hinter dem Strom*, Frankfurt a. M. 1978, 18.

⁶² Isto, 10.

⁶³ Nossack, isto, 62

lištima kojima je oduzeta svrha, tragaju za ostacima zatrpanoga pokućstva, tu i tamo pobiraju kakav pleh ili žicu iz krhotina, u obješene džepove koji su izgledali kao posude za botaničke preparate skupljaju iverje.⁶⁴ Na tržnicama bez krovova nudi se mali izbor raznolikih ropotarija: „Tu je rašireno nekoliko jakni i hlača, opasača sa srebrenim kopčama, kravate i šarene marame, tamo su se skupile cipele i čizme svih vrsta koje su se često nalazile u prilično sumnjivom stanju. Na drugim su mjestima na vješalicama visjela zgužvana odijela različitih veličina, seoske kecelje i prsluci davno izašli iz mode, a između njih su ležali, potpuno samovoljno razbacani, zakrpljene čarape i košulje, šeširi i mreže.“⁶⁵ Ograničeni životni i gospodarski uvjeti, koji u ovakvim odjeljcima postaju opipljivi kao empirijska podloga pripovijesti, ne spajaju se u sveobuhvatnu sliku svijeta razvalina, već su naprotiv tek dekoracija za nadređeni plan mitiziranja stvarnosti koja se u sirovom obliku opire opisivanju. Shodno tome flote se bombardera pojavljuju kao transrealne danosti. „Kao da im je to zapovjedio Indra, čija surovost nadmašuje demonske snage, poletjeli su, glasnici smrti u jatu, u stotinu puta većoj razmjeri nego ikada dotad u ubilačkim ratovima, da unište dvorane i kuće velikih gradova, sa zamahom i udarom apokalipse.“⁶⁶ Spodobе maskirane u zeleno, pripadnici neke tajne sekte koji su odicali slabim mirisom gasa i možda trebali simbolički prikazati ubijene u logorima, u alegorijskom su preupisivanju predloženi u raspravi sa zakrbuljenim spodobama moći koje, naduvane do natprirodne veličine, obznanjaju blasfemičnu vladavinu, sve dok ne splasnu kao prazni omotači uniformi, ostavljajući za sobom vražji smrad. Ta gotovo ziberbergovska inscenacija, koja proizlazi iz najdvojblijih aspekata ekspresionističke fantazije, u završnom se dijelu romana izlaže pokušaju pridavanja smisla besmislenome, pri kojoj prigodi najstariji mislilac iz Kasackova carstva mrtvih ukazuje na to da „trideset i trojica upućenih već dugo vremena koncentriraju snage na otvaranje i proširivanje odavno zaklonjenoga azijskog polja za proces ponovnoga rađanja i da se čini kako se njihove težnje pojačavaju, kako bi za uskrснуće i duha i tijela pridobili i zapadni krug. Ta razmjena između azijskih i europskih dobara koja se dotada odvijala tek postupno i pojedinačno zamjetna je u cijelome nizu pojava.“⁶⁷ Iz daljnjih objašnjenja majstora Magusa, koji u Kasackovu romanu predstavlja instancu najveće mudrosti, proizlazi da se smrt milijuna morala zbiti u svojoj neumjerenosti „kako bi se napravilo mjesto za nadiruća ponovna rođenja. Ogroman broj ljudi pozvan je prije vremena kako bi pravovremeno uskrsnuli poput sjemena, apokrifnog novog rođenja u dotada zatvorenom životnom prostoru“. Izbor riječi i pojmova takvih odjeljaka koji nisu rijetki u Kasackovu epu pokazuje se zastrašujućom jasnoćom da je tajni jezik što ga je navodno kultivirala unutarnja emigracija⁶⁸ bio u dobroj mjeri identičan s kodom fašističkoga misaonog svijeta. Za suvremenoga je čitatelja teško promatrati kako se Kasack, potpuno u stilu svoga vremena, pseudohumanističkim i dalekoistočnim filozofizmima i oglašavanjem simbolističkoga komešanja uzdiže nad nečuvenom stvarnošću kolektivne katastrofe i kako se on sam, pomoću cjelokupne predstave svoga romana, svrstava u višu zajednicu onih čistoga duha koji u gradu s one

⁶⁴ Kasack, isto, 152.

⁶⁵ Isto, 154.

⁶⁶ Isto, str. 142.

⁶⁷ Isto, 315.

⁶⁸ Usp. Nossack, *Pseudoautobiographische Glossen*, 47: „Stvarna je književnost tada bila tajni jezik.“

strane rijeke kao arhivari čuvaju pamćenje čovječanstva. I Nossack u *Nekya* podliježe iskušenju da realnu jezu toga vremena dovede do nestajanja apstraktnom umjetnošću i metafizičkim sljeparijama. *Nekya* je, kao i *Grad s one strane rijeke*, izvještaj o putovanju u carstvo mrtvih i, kao i kod Kosacka, tamo se nalaze učitelji, mentori, majstori, prapreci i pramajke, jako puno patrijarhalne discipline i jako puno prenatalne tame. Mi smo dakle usred pedagoške njemačke provincije koja se proteže od Goetheove idealne vizije zvijezde saveza, preko Staufenberga sve do Himmlera. Ako se taj model elite, koja djeluje prije i iznad države, čuvajući tajno znanje, još jednom uvlači u društvenu praksu, kako bi oni što su iz totalnoga razaranja spasili samo goli život upalili svjetlo o pretpostavljenom metafizičkom smislu njihova iskustva, tada to svjedoči o dubokoj ideološkoj zadrnosti, koja se seže daleko izvan svijesti pojedinačnih autora, a koju se moglo izravnati tek ukočenim pogledom na stvarnost.

Neporeciva je zasluga Nossackova da je, unatoč kobnoj sklonosti k filozofskom pretjerivanju i lažnoj transcendenciji, kao jedini spisatelj tada poduzeo pokušaj zapisivanja onoga što je doista vidio u što je moguće izravnijem obliku. Doduše i u njegovome razračunavanju s propašću Hamburga ponekad izbija retorika sudbinskoga, osobito kada se govori o tome da je ljudsko lice posvećeno za prolaz do vječnosti⁶⁹ i kada stvari na kraju poprimaju bajkoliko-algorijski obrat, no ipak mu je u prvome redu stalo do čiste faktičnosti, do godišnjega doba i vremena, motrišta promatrača, meljućeg šuma eskadrile koja se približava, crvenoga odblijeska vatre na obzoru, tjelesnog i duševnog stanja onih koji su pobjegli iz grada, izgorjelih kulisa, dimnjaka koji su na neki čudan način ostali stajati, rublja koje se suši na stalku kraj kuhinjskog prozora, do pocijepane zavjese koja vijori preko prazne verande, sofe iz dnevne sobe s heklanom dekom i bezbrojnim drugim zauvijek izgubljenim stvarima, do razvalina pod kojima su pokopane, surovog novog života i iznenadnom ljudskom pohlepom za parfemima. Moralni imperativ da bar *netko* mora zapisati ono što se zbilo te srpanjske noći u Hamburgu vodi do važnoga odricanja od umjetničke vježbe. U vrsti govora bez strasti podnosi se izvještaj „kao o nekome strašnome zbivanju iz pretpovijesti“.⁷⁰ U onome je podrumu sigurnom od bombi grupa ljudi iskuhana zato što su se zaglavila vrata, a u susjednoj su prostoriji gorile zalihe uglja. Tako je to bilo. „Svi su od vrelih zidova pobjegli u sredinu podruma. Tamo su ih pronašli zbijene. Bili su nabubreni od vrućine.“⁷¹ Ton kojim se ovdje izvještava jest ton glasnika u tragediji. Nossack zna da takvi glasnici često bivaju obješeni. U njegovom je memorandumu o propasti Hamburga ugrađena parabola o čovjeku koji tvrdi da mora ispričati kako je bilo i kojega će slušatelji umlatiti zato što širi smrtonosnu hladnoću. Od takve se sramotne sudbine po pravilu pošteđuju oni koji iz razaranja spasavaju metafizički smisao. Njihov je posao manje opasan od konkretnoga sjećanja. U ogledu kojega je posvetio dnevniku doktora Hachiya iz Hiroshime Elias Canetti je na pitanje o tome što znači preživljavanje jedne takve katastrofe pružio odgovor koji se jedino može otčitati iz teksta koji je, kao i Hachiyevi notati, obilježen preciznošću i odgovornošću. „Ako ima nekoga smisla“, piše Canetti, „razmišljati o tome kakav je oblik književnosti danas prijeko potreban, prijeko potreban čovjeku koji zna i vidi, onda je to upravo taj

⁶⁹ Usp. *Interview mit dem Tode*, 225.

⁷⁰ Isto, 217.

⁷¹ Isto, 245.

oblik.⁷² Isto se može reći i o Nossackovu izvještaju o propasti Hamburga, jedinstvenom i unutar njegova djela. To što se, bar najvećim dijelom, slijedi ideal potpuno nepretenciozne objektivnosti, pokazuje se pred razmjerima totalnog razaranja kao jedini legitiman razlog za nastavljivanje književnog rada. Obrnuto je proizvodnja estetskih ili pseudoestetskih efekata iz ruševina uništenog svijeta postupak kojim se književnosti oduzima njezino opravdanje.

Teško nadmašiv primjer toga su mučni detalji koji se redaju iz stranice na stranicu pripovjednoga fragmenta *Katedrala* Petera de Mendelssohna koji je (moglo bi se reći hvalevrijedno) ostao dugo neobjavljen, a i nakon pojavljivanja nije naišao na osobitu pažnju. On počinje time da Torstenson, junak pripovijesti, u jutro nakon teškog zračnog napada, izlazi iz zatranog podruma. „Znojio se, puls mu je čekičao po sljepoočnicama. Dragi Bože, mislio je, to je grozno, više nisam mladić; prije deset, pet godina tako mi nešto ne bi značilo ništa; ali sada imam četrdeset i jednu godinu, zdrav sam, u dobrom stanju i gotovo nepovrijeđen, dok cijeli svijet oko mene kao da je mrtav, a ruke mi dršću i koljena se tresu i treba mi čitava snaga kako bi se uspio izvući iz ove gomile ruševina. Doista se činilo da su svi oko njega mrtvi; tišina je bila potpuna; zazvao je nekoliko puta i upitao ima li koga tamo, ali iz tame nije dobio nikakva odgovora.“⁷³ U tome stilu koji vijuga između gramatičkih iskliznuća i loših klišeja nije riječ o tome da se ne navodi sve ono strašno, zasigurno kao dokaz da autor ne oklijeva predočiti stvarnost razaranja u njezinim drastičnim aspektima. Naravno i pri tome ostaje dominantna kobna naklonost prema melodramatičnom. Torstenson vidi „glavu starice koja je, iskošena i iskrivljena, ugurana u slomljeni prozorski okvir“, i boji se da bi se njegove okovane cipele u mraku mogle „pokliznuti na nestajućoj toplini nekih zgnječenih ženskih grudi“.⁷⁴ Torstenson se boji, Torstenson je mislio, osjećao je, dvojio je, procjenjivao, sporio se sam sa sobom, nije bio voljan – iz te egomanske perspektive, koja oskudno održava mehanizam romana što po sebi tandrče, mora slijediti radnju koja svoj grandiozno trivialni kraj očito posuđuje iz scenarija što ih je Thea von Harbou pisala za Fritza Langa, točnije scenarija za megaprodukciju *Metropolis*. Oholost tehničkoga čovjeka tako je i jedna od glavnih tema Mendelssohnova romana. Torstenson je kao mladi arhitekt – odjeci Heinricha Tessenowa i njegovog učenika-zvijezde Alberta Speera nisu slučajni, unatoč autorova demanta – podigao džinovsku katedralu koja se kao jedina preostala građevina izdiže nad razvalinama. Druga je dimenzija pripovijesti erotska. Torstenson traži Karenu, svoju prvu ljubav, prekrasnu grobarovu kćerku, koja sada vjerojatno leži pokopana pod ruševinama. Karena je, kao i Maria u *Metropolisu*, svetica pervertirana vladajućom moći. Torstenson se sjeća njihova prvoga susreta kod knjižara Kafke koji, kao i crni umjetnik Rotwang u Langovom filmu, ima stan u iskrivljenoj kući, do vrha napunjenoj knjigama, s nizom lažnih vrata. Te je zimske noći, prisjeća se Torstenson, Karena nosila kapuljaču koja kao da je gorila iznutra. „Crveni materijal podstave i zlatni pramenovi preko njezinih obraza stopili su se u vatreni vijenac, uokvirivao joj je lice koje je ostalo mirno i nedirnuto i čak se činilo da se stidljivo smiješka“⁷⁵ – bez dvojbe jedna vrst oponašanja Svete Marije iz katakombi koja kasnije, mutiravši u ženu-robota, stupa u službu Fredersena, gospodara Metro-

⁷² *Die gespaltene Zukunft*, München 1972, 58.

⁷³ Hamburg 1983, 10.

⁷⁴ Isto, 29.

⁷⁵ Isto, 98f.

polisa. Karena počinjava sličnu izdaju tako što se, nakon Torstensonova odlaska u egzil, stavlja na stranu novoga vladara, Gossensassa. Knjiga je trebala, prema Menedelsohnu, završiti tako što Torstenson isplivljava teretnim brodom predviđenim za uklanjanje ruševina i tamo, dok krš tone u dubinu, vidi cijeli grad na dnu mora, čitav i nedirnut, poput druge Atlantide. „Sve što je gore srušeno ovdje dolje stoji neoštećeno i sve što gore još uvijek stoji, prije svega katedrala, pada dolje.“⁷⁶ Torstenson se vodenim stepenicama spušta u potonuli grad, tamo ga hapse i pred sudom mora odgovarati za svoj život – i to je jedna fantastička vizija, potpuno po ukusu Thee von Harbou. Koreografija masa, stupanje pobjedničkih vojski u razoreni grad, povlačenje preživjeloga stanovništva u katedralu, sve to nosi obilježje Langa/Harbou, isto kao i ponovljeno zgušnjavanje radnje s kičem kojim se prestupa protiv književne pristojnosti. Torstenson, kojemu odmah na početku romana prilazi dječak bez roditelja, ubrzo potom se sreće sa sedamnaestogodišnjom djevojkom koja je pobjegla iz kažnjeničkog logora. Kada se prvi puta susretnu na stepenicama katedrale, „pod blještavim suncem“, krpe njezina rupca kliznu joj s ramena, a Torstenson je promatra, kako se veli, „s opuštenom temeljitošću“. „Bila je to prljava, zamazana djevojka, s plavim i zelenim modricama, crnom kuštravom kosom, ali u svojoj mladalačkoj vitkosti i gipkosti već kao boginja iz drevnih dubrava.“⁷⁷ Kao što i priliči, ispostavlja se da se djevojka zove Aphrodite Homerides i da je (dodatna jeza) grčka Židovka iz Soluna. Torstenson koji se početka i sam nosi s mišlju da spava s tom rijetkom ljepoticom, vodi je na kraju u nekoj vrsti scene pomirenja do njemačkog dječaka, kako bi od nje naučio tajnu života, što je, moglo bi se pomisliti, refleks ključnoga kadra *Metropolisa* snimljenog pred kapijom moćne katedrale. Nije jednostavno sažeti sve lascivnosti i izvorni njemački rasni kič koje Mendelssohn (u najboljoj namjeri, kao što se mora prihvatiti) tu podastire pred čitatelja. U svakom slučaju Mendelssohnovo otvoreno fikcionaliziranje teme razorenog njemačkoga grada tvori protupol prozaičnoj trezvenosti koju Nossack želi doseći u najboljim odsječcima svojega protokola *Propasti*. Tamo gdje se Nossack s namjernom suzdržanošću uspijeva približiti užasima što ih je prouzročila operacija Gomorrha, Mendelssohn se na preko dvije stotine stranica predaje kolportazi.

Potpuno je drukčije prirode, a ipak dvojbena, druga književna prerada stvarnosti razaranja koja se može pronaći u kratkome romanu Arna Schmidta *Iz života jednog fauna*, s kraja 1953. Ako se i ne čini baš profinjenim ukazivati prstom na greške spisatelja koji su kasnije postali iznimno zaslužni predsjednici akademija, još se više preza od dovođenja u pitanje ugleda beskompromisnog bargfelderskog umjetnika riječi. Unatoč svemu tome vjerujem da smijem postaviti znak pitanja iza dinamičkoga jezičkog akcionizma s kojim Schmidt tu inscenira dramu zračnog napada. Zsigurno je autorova intencija da vrtlog razaranja na neki način osmisli iščašenim jezikom, ali bar ja ne vidim nigdje, kada pročitam neki odjeljak poput sljedećeg, ono o čemu se tu navodno radi: životu u strašnome trenutku njegove dezintegracije. „*Jedan se zakopani tank sa špiritusom otrešao i oslobodio*, odmotaao se kao macino staklo na vrućoj ruci i rastopio se u glasnom mijau, mijau (iz vatrenih su se potoka izlijevali: policajac desnome od njih potreseno pruži podršku i ispari se u službi). Jedna se debela oblakasta ispravi na magacinu, napuha okrugli stomak i podignu glavu

⁷⁶ Isto, 234.

⁷⁷ Isto, 46.

torte, grleno se nasmija: jašta! i zamijesi skotrljavši se skupa ruke i noge, okrenu se steatopiški i isprdi cijeli snop vrućih željeznih cijevi, beskrajno, znalica, da su grbovi pri tom pucetali i brbljali.⁷⁸ Ne vidim ništa od onoga što je tu opisano, već uvijek vidim samo autora, istovremeno vrijednog i zagriženog, kroz njegov lingvistički rad rezbarskom pilom. Za tipa sam-svoj-majstor je znakovito da po jedanput razvijenome postupku proizvodi uvijek isto, pa tako i Schmidt, čak i u tome krajnjem slučaju, ostaje nepomućeno kod svojih kalupa: kaleidoskopsko rastapanje kontura, antropomorfna vizija prirode, macino staklo iz škrinja s ceduljama, ovaj ili onaj leksički ritet, groteskno i metaforičko, humorističko i onomatopojско, obično i probrano, brahijalno, brizantno i bruitističko. Ne vjerujem da moja nesklo-nost prema demonstrativnom avangardizmu šmitovskih etida o času razaranja proistječe iz jednog u osnovi konzervativnog odnosa prema obliku i jeziku, jer u suprotnosti s tim vježba-ma za prste diskontinuirane su bilješke koje Jäcki iz romana *Detlevove imitacije*, „Grünspan“ Huberta Fichtea pravi za vrijeme svojih istraživanja o napadu na Hamburg uvjerljive kao književna metoda, prije svega zato što nemaju apstraktno-imaginarni već konkretno-do-kumentarni karakter. Tek u dokumentarnome, koje u Nossackovoj *Propasti* ima ranoga preteču, njemačka književnost dolazi k sebi i počinje s ozbiljnim studijima materijala nesamjerljivog s tradiranom estetikom. Bilježi se godina 1968, godina dvadeset i pete godišnjice napada na Hamburg. Jäcki u medicinskoj biblioteci Eppendorf pronalazi sveščić od debelih listova koji potječu iz vremena prije monetarne reforme, objavljen 1948. Naslov: *Rezultati patološko-anatomske istraživanja prigodom napada na Hamburg u godinama 1943-45. Sa trideset ilustracija i jedanaest tabela*. U parku – „Hladni vjetar oko jorgovana. U pozadini zaklopac, šolja, pišaona oko koje noću kruže alsterski pešovan“ – Jäcki lista u posuđenjoj knjizi: „b. Autopsija smežuranog leša. Za obradu su pri ruci leševi smežurani od vreline s popratnim pojavama manje ili više uznapređovaloga truljenja. Kod tih smežuranih leševa ne može biti riječi o seciranju noževima ili makazama. Kao prvo trebalo je otkloniti odjeću, što se pri neobičnoj ukočenosti tijela po pravilu moglo učiniti tek rezanjem ili kidanjem te oštećenjem pojedinih dijelova tijela. Glave ili ekstremiteti su se, prema stupnju isušenosti zglobnih veza, mogli bez muke višekratno polomiti, samo ako se još prilikom iskopavanja i transporta sačuvala veza s tijelom. Ukoliko tjelesne šupljine nisu bile raskrivene već razaranjem tavanica, bile su potrebne makaze za kosti ili pile kako bi se prerezala stvrdnuta koža. Očvrsnuća i smežuravanja unutarnjih organa spriječila su zasjke nožem; pojedini su se organi, osobito grudni organi s trahejom, aortom ili karotidom koje su visjele na njima, mogli odlomiti skupa s dijafragmom, jetrom i bubrezima. Organi koji su se nalazili u uznapređaloj autolizi ili koji su zbog djelovanja vreline bili potpuno stvrdnuti, najčešće su se teško mogli razdvojiti nožem; truleće, meko-tvrde, glinaste, zamazane ili razdrobljene mase tkiva ili ostaci organa bili su slomljeni, potrgani, izmrvljeni ili iščupani.“⁷⁹ Tu, u stručnom opisanju ponovnog razaranja jednoga u vatrenoj oluji već mumificiranoga tijela, postaje vidljiva stvarnost o kojoj Schmidtov lingvistički radikalizam ništa ne zna. Ono što njegov umjetni jezik prikriva bulji u nas iz jezika upravitelja strave koji se nezbunjeno i beskrupulozno kreću po svojem području, možda zato što, kao što predmnijeva Jäcki, žele osvojiti

⁷⁸ Frankfurt a. M. 1973, 152.

⁷⁹ Frankfurt a. M. 1982, 35.

nekoliko saksija s cvijećem na rubu katastrofe. Dokument kojega je u službi znanosti sročio izvjesni dr Siegfried Gräff otvara pogled prema ponorima duše koja je oboruzana protiv svega. Prosvjetiteljska vrijednost autentičnih pronađenih predmeta, pred kojima blijedi svaka fikcija, određuje i arheološki rad Alexandra Klugea na humcima otpada naše kolektivne egzistencije. Njegov tekst o zračnome napadu na Halberstadt počinje na onoj točki na kojoj se već godinama uhodani program kina „Capitol“, u kojemu se toga 8. travnja trebalo prikazati film *Povratak kući* s Paulom Wessely i Attilom Hörbigerom, prekida nadređenim programom razaranja, a gospođa Schrader, iskusna kino-operatorica, pokušava raščistiti razvaline do predstave u 14 sati. Ono što je tobož humoristično u toj pasaži, na što sam ranije već ukazao, nadaje se iz ekstremne diskrepancije između aktivnih i pasivnih polja djelovanja katastrofe odnosno iz neprimjerenosti refleksnih reakcija gospođe Schrader za koju „pustošenje desne strane kina ne stoji ... ni u kakvoj smisaonoj ili dramaturškoj vezi s prikazanim filmom“.⁸⁰ Na sličan se način iracionalnim čini i nastup jedne čete vojnika kojima je zapovijedeno da iskopaju i sortiraju „100 djelimice unakaženih leševa, što iz zemlje što iz udubina“,⁸¹ a da im nije bilo jasno kakvu svrhu slijedi „taj radni proces“ pod vladajućim okolnostima. Nepoznati fotograf kojega zaustavlja vojna patrola i koji tvrdi „da je htio sačuvati trenutak gorenja grada, svoga rodnog grada“⁸² orijentira se kao i gospođa Schrader prema onome što mu zapovijeda poslovni instinkt, a njegova intencija dokumentiranja samoga kraja ne doimlje se apsurdnom i zbog toga što su slike, koje je Kluge pridodao tekstu, došle do nas, a što se s obzirom na njegova mogućna predviđanja jedva moglo očekivati.

Promatračice s tornja, gospođa Arnold i gospođa Zacke, snabdjevene stolicama na sklačenje, džepnim lampama, termos-bocama, paketima s kruhom, dalekozorima i voki-tokijima, još uvijek propisno šalju svoje obavijesti, čak i kada se čini da se sam toranj pod njima kreće a njegova drvena oplata počinje goriti. Gospođa Arnold život skraćava pod gomilom krša na kojoj stoji zvono, dok gospođa Zacke leži satima sa slomljenom butnom kosti, a spasavaju je bjegunci iz kuća na Martiniplanu. Svadbeno društvo u gostionici „Zum Roß“ je već dvanaest minuta nakon punog alarma, skupa sa svim svojim diferencijama i animozitetima – mladoženja potječe iz imućne kelnske obitelji, mladenka, iz Halberstadta, pripada nižem sloju – pokopano. Ta i brojne druge priče koje tvore tekst pokazuju kako pogođene individue i grupe usred katastrofe još uvijek nisu u stanju procijeniti istinski stupanj prijetnje i odstupiti od uloga ponašanja koje su im propisane. Budući da se u ubrzanome odvijanju katastrofe, kako naglašava Kluge, normalno vrijeme i „osjetilna preradba vremena“ razilaze, stanovnicima bi Halberstadta, prema Klugeu, bilo moguće „tek sa naknadnom pameću poduzeti praktične nužne mjere“.⁸³ No to za Klugea ne znači da bi, obrnuto, i svako retrospektivno ispitivanje povijesti takvih katastrofa bilo uzaludno. Proces učenja koji se odvija naknadno jest naprotiv – a to je i *raison d'être* Klugeova teksta sačinjenog trideset godina nakon događaja – jedina mogućnost da se željne predodžbe koje se bude u ljudima iskriše u pravcu anticipiranja budućnosti koja neće biti zaposjednuta strahom proisteklim iz potisnutih iskustava. Nešto slično lebdi i pred očima učiteljice osnovne škole

⁸⁰ Kluge, nav. djelo, 35.

⁸¹ Isto, 37.

⁸² Isto, 39.

⁸³ Isto, 53.

Gerde Baethe koja se pojavljuje u Kluge-ovu tekstu. Naravno, zamjećuje autor, za realizaciju „strategije odozdo“, u Gerdinom smislu, „od 1918. sedamdeset je tisuća odlučnih učitelja, svi poput nje, u svakoj zemlji pogođenoj ratom, intenzivno podučavalo dvadeset godina.“⁸⁴ Perspektiva koja se ovdje otvara za drukčiji, moguć pod određenim uvjetima, protok povijesti može se shvatiti, unatoč ironijske obojenosti, kao ozbiljan apel za budućnost kakva bi se mogla steći unatoč svim proračunima vjerojatnosti. Upravo Klugeov detaljni opis društvene organizacije nesreće, koji je programiran stalnim, potenciranim neuspjesima povijesti što se uvijek vuku za njezinim repom, sadrži konjekturu da ispravno shvaćanje neprestano insceniranih katastrofa predstavlja preduvjet za društvenu organizaciju sreće. S druge se strane jedva može odbaciti to da isplanirani oblik razaranja, kojega Kluge izvodi iz razvoja industrijskih proizvodnih odno-

sa, jedva može opravdati princip nade. Izgradnja strategije zračnoga rata u njezinoj stravičnoj kompleksnosti, profesionaliziranje posada bombardera „u školovane činovnike zračnoga rata“,⁸⁵ savladavanje psiholoških problema, kao što je održavanje interesa posada za njihov zadatak unatoč apstraktnosti funkcija, pitanje kako se može ostvariti pravilan protok operacionog ciklusa u kojemu „200 srednjih industrijskih pogona“⁸⁶ leti prema jednome gradu, kako tehnički dovesti do toga da djelovanje bombi naraste do sveobuhvatnih požara i vatrenih oluja, iz svih se tih aspekata, koje Kluge analizira sa stajališta organizatora, može spoznati da je u planiranje razaranja unesen takav kvantum inteligencije, kapitala i radne snage da se ono *moralo* na kraju realizirati pod pritiskom akumuliranoga potencijala. Jedan dokaz za ireverzibilnost takvoga razvoja pronalazi se u intervjuu iz 1952. Razgovor između reportera iz Halberstadta Kunzerta i brigadira osme američke zračne flote Fredericka L. Andersona Kluge je interpolirao u svoj tekst.

U njemu Anderson s vojničkoga stajališta pristupa pitanju ne bi li vješanje bijele zastave napravljene od šest plahta na Martini-tornjeve spriječilo napad na grad. Vrhunac je Andersonovih objašnjenja iskaz u kojemu je vidljiv notorno iracionalni šiljak svih racionalnih argumentacija. On ukazuje na to da se kod transportiranih bombi radilo o „skupoj robi“.

⁸⁴ Isto, 59.

⁸⁵ Isto, 63.

⁸⁶ Isto, 69.

„Na kraju, nije ih se moglo baciti na brda ili polja, nakon što su kod kuće napravljene s toliko radne snage.“⁸⁷ Posljedica nadređenih prisila proizvodnje kojima se – čak i uz najbolju volju – nisu mogli oduprijeti odgovorni pojedinci ili grupe, bio je razoreni grad, kakav se prostire pred nama na jednoj fotografiji koju je Kluge priključio tekstu. Slika je potpisana sljedećim Marxovim citatom: „Vidi se kako su povijest *industrije* i nastalo *opredmećeno* postojanje *industrije* *otvorena* knjiga moći *ljudske svijesti*, osjetilno predložena psihologija...“ (Klugeovo isticanje). Povijest industrije kao otvorena knjiga ljudskih misli i osjećaja – omogućuje li marksistička spoznajna teorija ili bilo koja druga spoznajna teorija da se čovjek održi uspravnim pred takvim razaranja, ili nije li upravo to neporecivi egzemplar za to da se katastrofe koje se na izvjestan način odvijaju mimo nas, a potom prividno neposredno prolome nad nama zapravo u nekoj vrsti eksperimenta prije vremena određuju točku na kojoj iz naše, kao što smo tako dugo podrazumijevali, autonomne povijesti uranjamo u povijest prirode? „(Sunce ‘pritišće grad’ budući da jedva ima sjenke.) Iza zatrpanih parcela i ulica izbrisanih svijetom razvalina povlače se nakon nekoliko dana uske prtine koje se na neusiljen način nastavljaju na prethodne puteve. Stanje bez događaja vara utoliko što u podrumima još uvijek žive plamenovi koji se pod zemljom šire od spremišta za ugalj do spremišta za ugalj. Mnoge puzave životinje. Pojedine gradske zone tonu. Rade grupe za traženje leševa. Okrutni, ‘mirni’ miris paljevine koji se nakon nekoliko dana čuti ‘poznatim’ leži iznad grada.“⁸⁸ Kluge tu i u doslovnome i u metaforičkome smislu gleda s osmatračnice na polje razaranja. Ironično čuđenje s kojim registrira činjenice omogućuje mu održavanje distance neophodne za svaku spoznaju. Pa ipak, čak se i kod njega, tog najprosvetljenijeg od svih spisatelja, budi sumnja da nismo sposobni bilo što naučiti iz nesreće koju smo pro-uzročili, već, nepoučljivi, i dalje stupamo prtinama koje se na neusiljen način nastavljaju na prethodne puteve. Klugeov je pogled na razoreni rodni grad stoga, usprkos svoj intelektualnoj ustrajnosti, i pogled anđela povijesti ukočen od užasa, za kojega je Walter Benjamin rekao da svojim iskalačenim očima „[vidi] jednu jedinu katastrofu koja neprekidno

⁸⁷ Isto, 79.

⁸⁸ Isto, 102f

gomila razvalinu na razvalinu i baca mu ih pod noge. Zasigurno bi htio zastati, probuditi mrtve i sastaviti razbijeno. No oluja puše iz pravca raja, zaplela mu se u krila i toliko je snažna da ih anđeo više ne može sklopiti. Ta ga oluja nezaustavljivo tjera u budućnost kojoj okreće leđa, dok gomila razvalina ispod njega raste do neba. Ono što mi nazivamo napretkom jest ta oluja.⁸⁹

III

Reakcije što su ih izazvala ciriška predavanja zahtijevaju post scriptum. Ono što sam iznio u Zürichu zamislio sam kao nedovršenu zbirku raznoraznih promatranja, materijala i teza za koje sam slutio da su u mnogo čemu podložna dopunama i korekturama. Osobito sam vjerovao da će moja tvrdnja po kojoj razaranje njemačkih gradova u posljednjim godinama Drugog svjetskog rata nije pronašlo mjesta u svijesti nacije koja se iznova formirala biti osporena ukazivanjima na primjere koji su mi promakli. No to se nije zbilo. Nasuprot, ono što mi je preneseno u desetinama dopisa učvrstilo je moje uvjerenje da su oni rođeni poslije rata, ako su se željeli osloniti samo na svjedočanstvo spisatelja, jedva mogli steći sliku o procesu, razmjerama, prirodi i posljedicama katastrofe koja se obrušila nad Njemačkom zračnim ratom. Zasigurno postoje, tu i tamo, tekstovi koji se odnose na tu problematiku, ali ipak ono malo što nam je preneseno u književnosti ne nalazi se, ni kvantitativno ni kvalitativno, ni u kakvom odnosu s ekstremnim kolektivnim iskustvom toga vremena. Činjenica razaranja gotovo svih većih i brojnih malih gradova, kako bi se moralo pretpostaviti, koju se istinski nije moglo previdjeti i koja i dan-danas određuje fiziognomiju Njemačke konstituirala se u djelima nastalim nakon 1945. kao prešućivanje, kao odsutnost koja je obilježavala i druge diskurze, od obiteljskih razgovora do historiografije. Čini mi se znakovitim da esnaf njemačkih povjesničara, koji kao što je poznato spada u najvrjednije, o toj temi, koliko je meni poznato, dosada nije proizveo niti jednu opsežnu ili bar temeljitu studiju. Samo se vojni povjesničar Jörg Friedrich u osmom poglavlju svoga rada *Zakon rata*⁹⁰ točnije pozabavio evolucijom i posljedicama strategije razaranja saveznika. Upadljivo je da tim tumačenjima nije pridani ni blizu onakav interes kakav su zaslužila. Skandalozni deficit, koji mi je tokom godina postajao sve izvjesniji, podsjetio me na to da sam odrastao s osjećajem da se nešto skriva od mene, kod kuće, u školi, a i od njemačkih spisatelja čije sam knjige čitao u nadi da ću moći više saznati o strahotama u pozadini svoga vlastitog života.

Djetinjstvo u mladost proveo sam u kraju koji je najvećim dijelom ostao pošteđen od djelovanja takozvanih ratnih operacija, na sjevernome rubu Alpa. Na kraju sam rata imao tek godinu dana te sam tako jedva mogao i sačuvati utiske na realne događaje iz toga vremena razaranja. No ipak i danas, kada gledam fotografije ili dokumentarne filmove iz rata, imam osjećaj da potječem, takorekuć, od njega i kao da otamo, od toga nikada ne-doživljenog užasa, na mene pada sjena iz koje nikada neću potpuno izaći. U svečarskoj knjizi o tržnom mjestu Sonthofenu, objavljenoj 1963, u povodu godišnjice osnivanja grada, stoji: „Rat nam je uzeo mnogo toga, ali nam je ostao, nedirnut i rascvjetan kao uvijek,

⁸⁹ *Illuminationen*, Frankfurt a. M. 1961, 273.

⁹⁰ München 1995.

naš prekrasni domovinski krajolik.⁹¹ Čitam li tu rečenicu pred očima mi se slike poljskih puteva, livada uz rijeke i planinskih poljana stapaju sa slikama razaranja, a te su druge, perverzno, a ne idealne idile iz ranoga djetinjstva, ono što u meni priziva nešto poput osjećaja za domovinu, možda zato što predočavaju moćniju, nadređenu stvarnost mojih prvih godina. Danas znam da su se tada, dok sam ležao na doksatu Seefelder-kuće u takozvanim kolici-ma za sobu i žmirkao prema bijelo-plavom nebu, svuda nad Europom u zraku visjeli oblaci dima, nad borbama prilikom povlačenja na Istoku i na Zapadu, nad ruševinama njemačkih gradova i nad logorima u kojima su spaljeni nebrojeni iz Berlina i Frankfurta, Wuppertala i Beča, Würzburga i Kissingena, Hilversuma i Den Haaga, Namura i Thionvillea, Lyona i Bordeauxa, Krakova i Łódza, Szegeda i Sarajeva, Soluna i Rhodosa, Ferrare i Venecije – jedva

neko mjesto u Europi iz kojega tih dana nitko nije deportiran u smrt. Čak i u najzabačeni-jim selima na Korzici vidio sam spomen-ploče na kojima je napisano „morte à Auschwitz“ ili „tué par les Allemands, Flossen-burg 1944“. Ono što sam osim toga vidio na Korzici, u jednoj crkvi u Morosaglii pretrpanoj prašnjavim pseudobarokom – neka mi se dopusti to zastranjivanje – bila je spavaća soba mojih roditelja, jedan uljani pretisak na kojemu je Krist bio predstavljen u nazarećanskoj ljepoti, kako sjedi, prije nastupanja pasije, u noćno-plavim, mjesječinom obasjanim Getsemanskim vrtovima, u dubokoj zamišljenosti.

Dugo je godina ta slika visila iznad bračnog kreveta mojih roditelja i onda se nekada izgubila, vjerojatno s kupovinom nove garniture za spavanje. A sada je stajala, ili bar jed-na potpuno ista, tu u seoskoj crkvi u Morosaglii, rodnome mjestu generala Paolija, u mračnome kutku na postolju bočnoga oltara. Moji su mi roditelji pripovijedali da su je kupili 1936. u Bambergu, neposredno pred vjenčanje, gdje je otac služio kao konjušar u istoj konjičkoj regimenti u kojoj je, deset godina prije toga, mladi Staufenberg započeo svoju vojničku karijeru. Takvi su ponori povijesti. U njima sve leži pomiješano, a kada se nadvije nad njih započinju strahovi i vrtoglavice.

U jednoj od svojih pripovjedaka opisao sam da mi se, kada sam se s roditeljima i braćom i sestrama 1952. iz rodno-ga mjesta Wertacha preselio u 19 kilometara udaljeni Sont-hofen, ništa nije činilo više obećavajućim od činjenice da su u tome gradu nizovi kuća bili tu i tamo prekinuti ruševinama, jer za mene je, tako stoji na rečenome mjestu, jedva što,

⁹¹ Prir. G. Wolfrum i L. Bröll, Sonthofen 1963.

otkako sam jednom bio u Münchenu, bilo tako povezano s gradom kao gomile otpada, zidovi sigurni od požara i rupe na prozorima kroz koje se mogao vidjeti prazni zrak. To što su na potpuno beznačajno mjesto Sonthofen 22. veljače i 29. travnja 1945. bačene bombe vjerojatno je bilo prouzročeno time što su se tamo nalazile dvije velike kasarne brdskih lovaca i artiljerije, a osim toga i takozvani Ordensburg, jedna od tri elitne škole za regrutaciju rukovodećih kadrova koje su osnovane odmah nakon nacističkoga preuzimanja vlasti. Što se tiče zračnog napada na Sonthofen, prisjećam se da sam u dobu od četrnaest ili petnaest godina beneficijata koji je na gimnaziji u Oberstdorfu predavao religiju pitao kako se s našim predodžbama o Božjoj providnosti može pomiriti to što prilikom toga napada nisu uništene ni kasarna ni Hitlerova utvrda, već župna i bolnička crkva, ali se ne mogu sjetiti odgovora kojega sam tada dobio.

Bilo je sigurno samo da su u napadima na Sonthofen broju od otprilike tisuću i petsto poginulih i nestalih u ratu dodane još i stotine civilnih žrtava, među njima, tako sam jednom zabilježio, Elisabeth Zobel, Regina Salvermooser, Carlo Moltrasia, Konstantin Sohnczak, Seraphine Buchenberger, Cäzilie Fügenschuh i Victoria Stürmer, časna sestra iz bolnice za starce koja je nosila zaređeno ime Majka Sebalda. Od zgrada koje su u Sonthofenu srušene i koje nisu vraćene u upotrebu sve do ranih šezdesetih u sjećanju su mi najviše ostale dvije. Jedna je bila takozvani Slijepi kolodvor. Do 1945. se nalazila usred mjesta, a središnji joj je trakt služio kao magacin kablova, telegrafskih stubova i sličnoga za algojsku Elektroopskrbu, dok je u najvećim dijelom neoštećenome aneksu nastavnik glazbe Gogl svake večeri držao nastavu svojim učenicima. Osobito je zimi bilo čudno vidjeti kako su u jednoj osvijetljenoj prostoriji te oštećene kuće učenici gudalima prevlačili preko violončela i viola, kao da sjede na splavu gonjenom mrakom. Sljedeća ruševina koja mi je ostala u sjećanju bio je takozvani Herzschloß kraj protestantske crkve, vila s prijelaza stoljeća od koje nije preostalo ništa drugo do željezne ograde i suterena. Zemljište na kojemu je nekoliko

stabala preživjelo katastrofu pedesetih je godina bilo potpuno zaraslo a mi smo kao djeca često provodili cijela poslijepodneva u toj, ratom prouzročenoj, divljini usred mjesta. Pri-sjećam se da mi nikada nije bilo osobito ugodno spustiti se stepenicama u podrumске prostorije. Tamo je mirisalo na raspadanje i vlagu i uvijek sam se bojao da ću naletjeti na kakvu strvinu ili ljudski leš. Nakon nekoliko godina na zemljištu Herzschloßa otvorena je samoposluga, u jednoj prizemnoj, odurnoj zgradi bez prozora, a nekada lijepi vrt vile konačno je nestao pod parkiralištem prevučenim katranom. To je, svedeno na najmanji zajednički nazivnik, glavno poglavlje iz povijesti poslijeratne Njemačke. Kada sam se krajem šezdesetih prvi puta iz Engleske dovezao u Sonthofen, s jezom sam na vanjskom zidu samoposluge vidio naslikanu (očito u reklamne svrhe) fresku s životnim namirnicama. Bila je velika otprilike šest puta dva metra i predočavala je u bojama koje su sezale od krvave do roza ogroman pladanj s narescima kakav je tada spadao u svaku večeru.

No ne moram se vratiti u Njemačku, zemlju moga porijekla, želim li si zorno prikazati vrijeme razaranja. Ono mi se često priziva u sjećanju i tamo gdje danas živim. Veliki dio više od sedamdeset aerodroma s kojih je kampanja uništavanja prenošena na Njemačku nalazio se u grofoviji Norfolk. Desetak ih je još uvijek vojna institucija. Nekoliko drugih je u rukama letačkih društava. Većina ih je, pak, nakon rata napuštena. Preko pista je izrasla trava, kontrolni tornjevi, bunkeri i limene kolibe stoje napola raspadnuti u krajoliku koji se

često doima sablasnim. Tamo se osjećaju mrtve duše onih koji se nisu vratili s izvršenja misije ili su nestali u ogromnim vatrama. Neposredno u mome susjedstvu leži aerodrom Seething. Ponekad odlazim tamo šetati s psom i mislim o tome kako je bilo kada su mašine 1944. ili 1945. tu podizale teret i prelijetale more uzimajući kurs za Njemačku. Već dvije godine prije tih ekskurzija jedan se dornier njemačkoga ratnog zrakoplovstva prilikom napada na Norwich srušio na njivu u blizini moje današnje kuće. Jedan od četvorice članova posade koji su tada poginuli bio je natporučnik Bollert, imao je rođendan istoga dana kada i ja, a bio je isto godište kao moj otac.

Toliko o malobrojnim točkama na kojima se moj život presijeca s poviješću zračnoga rata. Po sebi potpuno beznačajne, nisu mi htjele izaći iz glave i na kraju su me primorale na bar djelimično slijeđenje pitanja zbog čega njemački spisatelji nisu htjeli ili mogli opisati razaranje njemačkih gradova koje su doživjeli milijuni. I te kako sam svjestan da moje nesistematske bilješke ne odgovaraju kompleksnosti predmeta, ali vjerujem da one same u svome manjkavome obliku otvaraju stanovite uvide u način na koji su se individualno, kolektivno i kulturalno pamćenje bavili iskustvima koja su probijala granicu opterećenja. Isto mi se tako čini da su, s obzirom na poštu koju sam primio, moja izlaganja pogodila osjetljivo mjesto u duševnom gospodarstvu njemačke nacije. Odmah nakon što su švicarske novine izvijestile o ciriškim predavanjima stigli su mi brojni upiti redakcija – tiska, radija i televizije – iz Njemačke. Htjeli su znati može li se ono što sam predavao tiskati u odlomcima, odnosno bi li bio spreman reći još nešto u vezi s tim u intervjuu. I privatne su mi se osobe obratile moleći me da bace pogled na ciriški tekst. Neke od tih molbi bile su motivirane potrebom da se Nijemci konačno jednom vide prikazani kao žrtve. U drugim se dopisima veli, s ukazivanjima na reportažu Ericha Kästnera o Dresdenu iz 1946, na primjer, ili lokalne historijske materijalne zbirke ili akademska istraživanja, da moje teze počivaju na nedovoljnoj informiranosti. Jedna emeritirana profesorica iz Greifswalda koja je čitala izvještaj

u *Neue Zürcher Zeitungu* žali se zbog toga što je Njemačka još uvijek podijeljena. Moje tvrdnje, tako je pisala, još su jedan dokaz za to da se na Zapadu ništa ne zna niti želi znati o drugoj njemačkoj kulturi. U bivšoj DDR se tema zračnoga rata ni u kojem slučaju nije zaobilazila, a napad se na Dresden obilježavao svake godine. Izgleda da dama nema pojma o instrumentaliziranju propasti toga grada u oficijelnoj retorici istočnonjemačke države, o kojoj Günter Jäckel govori u svome članku o 13. veljače 1945. objavljenom u *Dresdener Heften*.⁹²

Iz Hamburga mi je pisao dr. Hans Joachim Schröder i poslao mi sedmo poglavlje iz svoje studije od tisuću strana *Ukradene godine. Pripovijesti i pripovijedanje u intervjuu: Drugi svjetski rat sa stajališta bivših vojnika*, objavljene 1992. kod izdavačke kuće Niemeyer, posvećeno propasti Hamburga iz kojega, prema dr Schröderu proizlazi da sjećanje Nijemaca na zračni rat nije toliko mrtvo koliko ja pretpostavljam. Ne dvojim da je u glavama svjedoka sačuvano mnogo toga što se danas može doznati u intervjuima. S druge strane, ipak ostaje zapanjujuće po kakvom stereotipnom planu protječe sve što se daje u protokol. Jedan od središnjih problema takozvanih izvještaja o doživljajima jest njihova inherentna nedovoljnost, notorna nepouzdanost i težnja ka onome što je unaprijed sročeno, ponavljanju uvijek istoga. Istraživanja dr Schrödera u najvećoj mjeri zanemaruju psihologiju sjećanja traumatskih doživljaja. S toga on može i do kraja mračan memorandum (realnoga) anatoma smežuranih leševa dr Siegfrieda Gräffa, koji u Fichteovu romanu *Detlevove imitacije „Grünspan“* igra važnu ulogu, tretirati kao dokument između ostalih, imun, kako se čini, na upravo uzorito otjelotvoren cinizam stručnjaka strave. Kao što sam rekao, ne dvojim da je bilo i da još uvijek ima sjećanja na noći razaranja; jedino ne vjerujem obliku u kojemu se, i književno, artikuliraju i ne vjerujem da su u javnoj svijesti novoformirane Savezne Republike bili prisutni u bilo kojem pomena vrijednom smislu, osim u ponovnoj izgradnji.

U pismu čitatelja u vezi s člankom Volkera Hagea o ciriškim predavanjima objavljenom u *Spiegelu*, dr Joachim Schulz sa Sveučilišta Bayreuth ukazuje na to da je u omladinskim knjigama objavljenim od 1945. do 1960. koje je istraživao sa svojim studentima, naišao na manje ili više iscrpna sjećanja na bombaške noći i da, prema tome, moja dijagnoza može biti točna u najbolju ruku u odnosu na „visokoparnu“ književnost. Nisam čitao te knjige, ali jedva mogu pomisliti da se u jednome žanru usmjerenom *ad usum dolphini* može pronaći prava mjera za opisivanje njemačke katastrofe. U dopisima koje sam primao radilo se o isticanju nekog partikularnog interesa. No rijetko se to dešavalo na tako neuvijen način kao u pismu gimnazijskog profesora iz jednog zapadnonjemačkog grada koji je moj kelnski govor, pretiskan u *Frankfurter Rundschau* uzeo za povod da mi napiše dugu epistolu. Tema zračnoga rata, o kojoj sam rekao nešto i u Kölnu, tek je malo zanimala gospodina K. (želio je ostati anonimn). Umjesto toga iskoristio je priliku, a da pri tome nije izostavio nekoliko komplimenata na moj račun, iskazanih ne bez zlobe, da me ukori zbog mojih loših sintaktičkih navada. Osobito je gospodina K. iritirao izvučeni predikat kojega je držao glavnim simptomom simplicističkog njemačkog. Taj je loš običaj, kojega je nazivao astmatičnom sintaksom, otkrio i kod mene, piše gospodin K., gotovo na svakoj trećoj stranici i traži polaganje računa za svrhu i smisao mojih kontinuiranih prijestupa protiv ispravne upotrebe jezika. Gospodin K. navodi još nekoliko lingvističkih paradnih konja i samog sebe izričito

⁹² Usp. *Dresdner Hefte*, br. 41, 1995, 3.

opisuje kao „neprijatelja anglicizama“, pri čemu ipak koncedira da su oni kod mene, „na sreću“, rijetki. Uz pismo gospodina K. bilo je priloženo nekoliko veoma osobitih pjesama i bilješki s naslovima poput „Novo od gospodina K.“ i „Još od gospodina K.“ koje sam, ne bez zebnje, primio k znanju.

I inače se u mojoj pošti često nalaze probe književne robe, dijelom kao rukopisi, dijelom privatno tiskani za članove obitelji i prijatelje. Gotovo se činilo da će se potvrditi pretpostavka koju je u pismu čitatelja u *Spiegelu* iskazao Gerhard Keppner (Seebruck): „Vidi se“, piše gospodin Keppner, „da je narod od 86 milijuna, koji se nekada dičio nazivom naroda pjesnika i mislilaca strpljivo podnosio najgoru katastrofu u svojoj novijoj povijesti, s brisanjem njegovih gradova i protjerivanjem milijuna. Tada se teško može vjerovati da ti događaji nisu pronašli silovit književni odjek. Doista i jesu. Ali tek ih je nekolicina tiskano – prema tome književnost za ladice. Tko je drugi do medija podigao sve zidove tabua ... i tko još i dan danas na njih nabacuje žbuku?“ Što god gospodinu Keppneru, čije opaske kao i tolika druga pisma čitatelja, nose lake paranoidne karakteristike, lebdjelo pred očima, o nekom moćnom i u stanovitoj mjeri podzemnom odjeku na slamanje Reicha i razaranje gradova u onome što mi je poslano ne može biti riječi. Naprotiv, tu se po pravilu radi o živahnim reminiscencijama, obilježenim onim (nevoljkim) obratima kojima se do izražaja dovode određena društvena usmjerenja i unutarnja stanja. Ona me, gdje god ih sretmem, uvijek ispune velikom nelagodom. To je prekrasni svijet naših brda, oko koje bezbrižno počiva na ljepoti domovine, sveto slavljenje Isusa, ovčarski pas Alf koji se raduje kada ga gospodarica Dorle Breitschneider izvodi u šetnju; izvještava se o našem tadašnjem životu i osjećajima, o lijepom susretu uz kavu i kolače, često se spominje baka koja radi u vrtu i u dvorištu, a čuje se i o različitoj gospodi koja su došla na objed i na ugodno druženje; Karl je u Africi, Fritz na Istoku, dječčić skače golišav po vrtu; misli su nam sada prije svega s vojnicima kod Staljingrada; baka piše iz Fallingbostela da je tata poginuo u Rusiji; nadamo se da će njemačke granice izdržati stepski potop; nabavka je hrane sada u prvom planu; mama i Hiltrud smještene su kod jednog pekara i tako dalje i tako dalje. Teško je definirati vrstu deformacije koja nastavlja djelovati u takvim retrospektivama, no ona ima zasigurno nešto s osobitim izrazom koji je u Njemačkoj našao malograđanski obiteljski život. Povijesti bolesti što su ih Alexander i Margarete Mitscherlich predstavili u svojem spisu *Nesposobnost tugovanja* omogućuju bar slutnju da je postojala povezanost između njemačke katastrofe koja se odvijala pod Hitlerovim fašizmom i reguliranja intimnih osjećaja u njemačkoj obitelji. U svakom mi se slučaju teza o psihosocijalnim korijenima općedruštvene aberacije koja se odvijala s velikim posljedicama čini, što više takvih životnih izvještaja čitam, sve jasnija. Zasigurno, i u njima se mogu pronaći ispravni uvidi, naklonost samokritici i trenuci u kojima stravična istina prodire na površinu, ali najčešće se veoma brzo iznova uzima neobavezujući ton brbljanja koji stoji u tako eklatantnoj suprotnosti sa zbiljom onoga vremena.

Neka od pisama i bilježaka koja su mi stigla odvajaju se od osnovnog uzorka obiteljskoga sjećanja, pokazuju tragove nemira i zbunjenosti koji se još uvijek kovitlaju u svijesti onih što pišu. Jedna gospođa iz Wiesbadena koja izvještava kako je, kao dijete, uvijek za zračnih napada bila osobito mirna, piše o paničnom strahu s kojim je kasnije reagirala na zvonjavu budilnika, škripanje kružne pile, nevrijeme i pucanje raketa na Silvestrovo. U drugom pismu, negdje usput velikom brzinom, čak bez daha prenesenom na papir istresaju

se fragmenti sjećanja na noći provedene u berlinskim bunkerima i tunelima podzemne željeznice, zaustavljene slike i nepovezani iskazi ljudi koji su neprekidno govorili o nakitu kojeg su morali spasiti, o mahunama koje su ostale, nasoljene i u tepsiji, u stanu; o ženi čije su se ruke grčile oko Biblije na krilu i starcu koji je noćnu lampu, bez ikakva vidljiva razloga, držao čvrsto stisnutu na grudima. To držanje, to hvatanje navodi se s dvostrukim usklikom u mjestimično jedva čitljivom pismu. A: moje drhtanje, moji strahovi, moj bijes – još uvijek u glavi.

Iz Züricha sam dobio desetak stranica od Haralda Hollensteina koji je, kao sin Njemice iz Reicha i Švicarca, proveo djetinjstvo u Hamburgu i mogao ponešto ispričati o nacional-socijalističkoj svakodnevnici. Stupiš li unutra kao Nijemac, stajalo je na runama ispisanoj emajliranoj ploči u jednoj ropotarnici, pozdrav ti treba biti Heil Hitler, prisjeća se Hollenstein. On izvještava i o prvim napadima na Hamburg. Isprva se, piše on, nije zbilo mnogo toga. „Ne u četvrtima oko nas. Samo je jednom cilj bila luka u Hamburgu. Tankovi s naftom. Kada smo te noći, bio sam još uvijek bunovan, drugi put trgnut iz sna, iz podruma izašli na ulicu vidjeli smo, u pravcu luke, kako na horizontu divljaju plamenovi na crnome nebu. Fascinirano sam promatrao igru boja, žutilo i crvenilo plamenova koji su se miješali i opet razdvajali na pozadini tamnoga noćnog neba. Nikada dotada nisam vidio, a ni kasnije, tako čistu, prozračnu žutu boju, tako žarku crvenu, tako svijetlu narančastu... Danas, nakon 55 godina, mislim da je taj prizor za mene bio najupečatljiviji doživljaj u cijelome ratu. Stajao sam minutama na ulici i promatrao tu simfoniju boja koja se lagano mijenjala. Nikada kasnije, ni kod jednog slikara, nisam vidio tako pune, svijetleće boje. I, da sam sâm postao slikar, cijeli bih život morao provesti u potrazi za tim čistim bojama.“ Nedragovoljno se prilikom čitanja ovih redaka postavlja pitanje zašto nitko nije opisao zapaljene njemačke gradove, za razliku od velikog požara u Londonu ili paljenja Moskve. „Širila se glasina“, piše Chateaubriand u svojim *Memoarima s onu stranu groba*, „da je Kremlj miniran ... Različita su se ždrijela plamenova širila prema van, pothranjivala su se i sjedinjavala. Toranj je oružnice gorio kao visoka svijeća u sredini kakva zapaljenoga svetišta. Kremlj je još samo crni otok na kojemu se lome valovi plamenoga mora. Nebo u odsjaju požara kao da sijeva od svjetlosnih odraza polarnoga svjetla.“ Svuda po gradu, nastavlja Chateaubriand, „čuje se kako prskaju kameni svodovi, zvonici s kojih se spuštaju struje rastopljenoga željeza naginju se, njišu i ruše. Proštaci, grede i krovovi koji se obrušavaju tonu uz prasak i škripu u Flegeton gdje pršču užareni valovi i milijuni zlatnih iskri.“ Chateaubriandov opis nije opis očevica, već čista estetička konstrukcija. Nešto se slično u kasnije imaginiranim panoramama katastrofa njemačkih gradova koji stoje u plamenovima zabranjuje, najvjerojatnije zbog užasa koje su toliki doživjeli i vjerovatno nikada nisu preboljeli. Dječak odrastao u Hamburgu poslan je, kada su počeli veliki napadi, u Švicarsku. No majka mu kasnije pripovijeda o tome što je vidjela. Morala je ići s grupnim transportom na Moorweide. Tamo je „nasred livade izgrađen bunker, siguran od bombi, kako su rekli, od betona, sa zašiljenim krovom ... 1400 je ljudi poslije prve noći strave tu potražilo zaklon. Bunker je primio puni pogodak i rasprsnuo se. Ono što se potom zbilo moralo je imati, i imalo je, apokaliptičke razmjere ... Vani su čekale stotine ljudi, među njima i moja majka, da ih se prebaci u sabirni logor u Pinnenbergu. Kako bi došli do kamiona morali su se penjati preko brda leševa koji su djelimiце bili potpuno rastrgani i ležali na livadi između ostataka bunkera nekada sigurnog

od bombi. Mnogi su morali povraćati kada su vidjeli tu sliku, mnogi su povraćali kada su se verali preko mrtvih, drugi su doživjeli slom, pali u nesvijest. Ispričala mi je majka.“

To je sjećanje, staro više od pola stoljeća, dvaput preneseno, dovoljno stravično, a ipak je tek krhotina onoga što ne znamo. Brojni ljudi odbjegli nakon napada na Hamburg u najudaljenije krajeve Reicha nalazili su se u stanju demencije. U jednom od ranije spomenutih predavanja citira se bilješka iz dnevnika Friedricha Recka koji je, kao što piše, na gornjebavarskom kolodvoru promatrao kako iz kofera jedne od tih hamburških poludjelih žena ispao dječiji leš. Mada se ne može zamisliti, veli se u mom prilično zbunjenom komentaru, zašto bi Reck izmislio tu scenu, ne može je se smjestiti ni u kakav zbiljski raster i bude se sumnje u njezinu autentičnost. Dakle, prije nekoliko tjedana bio sam u Sheffieldu gdje sam posjetio starijeg gospodina koji je zbog židovskog porijekla bio prisiljen napustiti rodno algojsko mjesto Sonthofen i otići u Englesku. Njegova supruga koja je u Englesku došla neposredno po ratu odrasla je u Stralsundu. Po zanimanju babica, ta je izrazito odlučna gospođa posjedovala snažan smisao za stvarnost i uopće nije bila sklona fantastičnim ukrašavanjima. U ljeto 1943, nakon vatrene oluje nad Hamburgom, bila je, tada šesnaestogodišnjakinja, na željezničkom kolodvoru u Stralsundu kao dobrovoljna pomoćnica, kada je u kolodvor ušao posebni vlak s izbjeglicama od kojih je većina još uvijek bila potpuno izvan sebe, nesposobni da daju bilo kakvu informaciju, pritisnuti nijemošću ili jecajući i urlajući od očajanja. A brojne žene koje su stigle tim transportom iz Hamburga, tako sam saznao nedavno u Sheffieldu, doista su u svojem prtljagu nosile mrtvu djecu, ugušenu dimom ili na neki drugi način ubijenu za vrijeme napada. Što se kasnije zbilo s majkama koje su bježale s takvim teretom, jesu li se, i kako, neke od njih opet mogle naviknuti na život, o tome ne znamo ništa. Pa ipak bi se, možda, iz takvih odlomaka sjećanja moglo shvatiti da je nemoguće izmjeriti dubinu traumatiziranja u dušama onih koji su umakli iz epicentara katastrofe. Pravo na šutnju, koje su te osobe u velikoj većini i iskoristile, jednako je nedodirljivo kao i pravo preživjelih Hiroshime o kojima je Kenzaburo Oe 1965. pisao da ni nakon dvadeset godina nakon eksplozije bombe ne mogu govoriti o onome što se desilo toga dana.⁹³

Jedan koji je to pokušao pisao mi je da se godinama nosio s planom romana o Berlinu kako bi prevladao uspomene iz najranijeg djetinjstva. Jedan od tih dojmova – vjerojatno ključni doživljaj – bio je napad bombama na grad. „Ležao sam u korpi za rublje, nebo je bacalo grozničav sjaj sve do hodnika; u tome je crvenom sumraku majka nagnula lice nada mnom; i kada su me nosili u podrum iznad mene su se digle krovne grede i ljuljale se.“⁹⁴ Autor je tih redaka Hans Dieter Schäfer, danas docent na germanistici u Regensburgu. S njegovim sam se imenom prvi put susreo kada je 1977. objavio ogled o mitosu nultoga sata, odnosno o osobnim kontinuitetima i kontinuitetima povijesti djela koja su premoštavala taj „novi početak“ što ga dotada nitko nije doveo u pitanje.⁹⁵ Taj je ogled, unatoč relativno maloga obima, jedan od najvažnijih radova o njemačkoj poslijeratnoj književnosti i morao bi već po samome pojavljivanju primorati znanost o književnosti na premišljanje pozicija u vezi s navodnim sadržajem istine u nemalome broju djela nastalih između 1945. i 1960.

⁹³ Usp. Kenzaburo Oe, *Hiroshima Notes*, New York i London 1997, 20.

⁹⁴ Hans Dieter Schäfer, *Mein Roman über Berlin*, refugium (Passau) 1990., 27.

⁹⁵ „Zur Periodisierung der deutschen Literatur seit 1930“, u: Literaturmagazin, br. 7, prir. N. Born i J. Manthey, Reinbek 1977.

No Schäferovi su poticaji od etablirane germanistike, koja je i sama imala dosta toga za sakrivanje i dugo vremena jahala na bezbojnome konju, jedva i zamijećeni, a tko se usudi dirati sliku akreditiranoga autora taj mora i danas računati s ljutim pismima. Schäfer je dakle planirao ekshumiranje užasa iz djetinjstva, sjedio u bibliotekama i arhivima, napunio brojne mape materijalima, topografirao uz pomoć Griebenova vodiča iz 1933. mjesta radnje, ponovno letio za Berlin. „Avion je“, zabilježio je u izvještaju o propadanju projekta, „lebdio iznad grada, bilo je to jedne večeri u kolovozu, i tako se zbilo da je Mugelsko jezero blještalo purpurno crveno, dok se Spree već pružao u tami; prisjetio sam se anđela sa Stuba pobjede koji kao da je pokretao svoja teška, željezna krila i upravljao pogled prema meni, pun zlobne radoznalosti; pod televizijskim tornjem na Alexanderplatzu postalo je mračno, izlozi su disali teškim sumrakom; a tama se spuštala polako iznad zapada sve do Charlottenburga, voda je jezera blago gorila u očima; što smo se više približavali zemlji, to su bješnje šumile beskraje kolone; okrenuo sam se na drugu stranu i vidio kako patke nad zoološkim vrtom grade neku vrst pluga. Kao izgubljen stajao sam nešto kasnije pred ulazom. Pod mračnim stablima slonovi su vukli željezne lance, a tamo u crnilu bile su prikivene uši koje su dolazile kako bi me čule.“⁹⁶

Zoološki je vrt trebao postati jedno od glavnih mjesta u predočavanju mnogobrojnih trenutaka, sati i godina strave. No nikada mi, piše Schäfer, „nije uspjelo prizvati stravične događaje u svoj njihovoj snazi.“⁹⁷ „Što sam se odlučnije upuštao u stvar ... to sam snažnije morao shvatiti kako sjećanje teško napreduje.“ Što se tiče zoološkoga vrta, jedan svezak s materijalima o *Berlinu u Drugom svjetskom ratu*⁹⁸ koji je priredio Schäfer pruža informaciju o tome na što je mogao misliti. U poglavlju „Potpuno bombardiranje 22-26. studenog 1943.“ sadržani su izvodi iz dvaju knjiga (Katharina Neinroth, *Počelo je s leptirima – Moj život sa životinjama u Breslauu, Münchenu i Berlinu*. München 1979. i Lutz Heck, *Životinje – Moja avantura. Doživljaji u divljini i zoološkom vrtu*, Beč 1952) u kojima se daje uvid u opustošenje zooloških vrtova prouzročeno tim napadima. Zapaljive bombe i fosforni kanisteri doveli su do požara u kućama za životinje. Kuća s antilopama i s grabljivicama, upravna zgrada i vila direktora potpuno su izgorili, kuća s majmunima, glavni restoran i kuća slonova sagrađena u obliku indijskoga hrama bili su teško oštećeni ili razmrskani. Trećina zbirke koju su i nakon preseljenja činile tisuće životinja pronašla je smrt. Jeleni i majmuni odbjegli su u slobodu, ptice odletjele kroz razbijene staklene krovove. „Čule su se glasine“, piše Heinrich, „da su lavovi prodrli u obližnju spomen-crkvu cara Wilhelma; no uistinu su ležali ugušeni i ugljenisani u kavezima.“⁹⁹ Sljedećeg su dana zračnom minom razoreni i ukrašena zgrada akvarijuma i trideset metara dugačka hala za krokodile, sa cjelokupnim umjetnim prašumskim krajolikom. Tu su sada ležale, piše Heck, pod otkinutim komadima žbuke, zemljom, krhotinama stakla, oborenim palmama i deblima ogromni gušteri koji su se uvijali od bolova, u vodi do gležanja ili se kotrljali niz stepenice za posjetitelje dok se kroz provaljena vrata u pozadini vidio crveni plamen i odsjaj Berlina u propasti. Jezivi su bili i radovi na raščišćavanju. Slonovi uginuli pod razvalinama svojih prostorija za spavanje morali su se sljedećih

⁹⁶ *Mein Roman über Berlin*, 29.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ München 1991.

⁹⁹ Isto, 161.

dana raščerečiti na licu mjesta pri čemu su, kako izvještava Heck, muškarci puzali u grudnim koševima debelokožaca i kopali po brdima crijeva. Te nas slike strave ispunjaju s osobitim zaprepaštenjem, jer probijaju na neki način precenzurirane, stereotipne doživljaje o patnjama kroz koje su prošli ljudi. A može biti i da je jeza koja nas obuhvaća prilikom čitanja takvih odjeljaka proizvedena sjećanjem na to da je zooološki vrt, koji u čitavoj Europi svoj postanak duguje potrebi za prikazivanjem kneževske i imperijalne moći, trebao u isto vrijeme biti i nešto poput preslike rajskoga vrta. No prije svega valja utvrditi da opisi razaranja berlinskoga zooološkoga vrta, koji zapravo senzorijski prosječnoga čitatelja stavljaju na tešku kušnju, vjerojatno nisu prouzročili nikakvu odbojnost zato što su potjecali iz pera stručnjaka koji, kao što se može vidjeti, čak ni u krajnjim situacijama nisu gubili razum, pa ni apetit, jer, tako izvještava Heck, „krokodilski repovi, skuhan i velikim posudama, imali su okus masnoga kokošjeg mesa“, a kasnije su, nastavlja on, „medvjede šunke i medvjede kobasice bili za nas prava delikatesa.“¹⁰⁰

Materijal pružen u sljedećim ekskurzima indicija je za to da je naš pristup realijama jednoga vremena u kojemu je gradski život u Njemačkoj bio gotovo potpuno uništen bio veoma eratičan. Ostave li se po strani obiteljske reminiscencije, epizodični pokušaji literariziranja i ono što je pohranjeno u knjigama sjećanja poput Heckove i Heinrothove, može se govoriti samo o ustrajnom izbjegavanju ili sprečavanju. Schäferov komentar o projektu kojega je napustio ukazuje na taj smjer, baš kao i iskaz Wolffa Biermanna što ga spominje Hage, da ne može napisati roman o hamburškoj vatrenoj oluji u kojoj je njegov životni sat zaustavljen u dobi od šest i pol godina. Ni Schäfer, ni Biermann, ni, kao što se mora pretpostaviti, neki drugi čiji su životni satovi tada isto tako zaustavljeni, nisu bili sposobni provesti rekapitulaciju traumatskih iskustava, iz razloga koji se djelimice nalaze u samoj stvari, djelimice u psihosocijalnoj konstytuciji pogođenih. U svakome slučaju nije lako oduzeti snagu tezi da nam do sada povijesnim ili književnim prikazivanjem nije uspjelo uzdići strahote zračnoga rata do javne svijesti. Ono što mi je od književnosti koja se iscrpno bavi bombardiranjem njemačkih gradova postalo poznato nakon čirških predavanja znakovito pripada kategoriji nestalih djela. Roman *Neustrašivi grad* Otta Ericha Kiesela, objavljen 1949, čiji sâm naslov već budi određene sumnje, ne prelazi, kako piše Volker Hage u članku u *Spiegelu*, lokalno zanimanje i ostaje u cijeloj konstrukciji i izvedbi ispod nivoa na kojemu se može pristupiti debaklu Nijemaca dovršenom posljednjih ratnih godina. Teže je procijeniti slučaj, kako piše Hage bez točnijeg objašnjenja, s nepravom zaboravljenog Gerta Lediga, koji je godinu dana nakon s pažnjom primljenog romana *Staljinove orgulje* (1955) objavio roman od dvije stotine stranica *Odmazda*, tekst koji je prelazio preko granica onoga što su Nijemci bili spremni čitati o svojoj najnovijoj prošlosti. Ako su već *Staljinove orgulje* stajale pod znakom radikalne antiratne književnosti s kraja vajmarskoga doba, tada je *Odmazda*, u kojoj Ledig u nahuškanome stakatu slijedi različite slučajeve što se zbivaju za jednosatnoga napada na bezimni grad, knjiga u potpunosti usmjerena protiv iluzija. S njom se Ledig konačno prebacio u književno zaleđe. Pripovijeda se o stravičnome kraju grupe pomoćnika protuzračne obrane, jedva izašla iz djetinjstva, o svećeniku koji je izgubio vjeru u Boga, o ispadima teško alkoholizirane čete vojnika, o silovanju, ubojstvu i samoubojstvu i, stalno,

¹⁰⁰ Isto, 164.

o mučenju ljudskoga tijela, o izbijenim zubima i slomljenim vilicama, razderanim grudnim koševima, razbijenim lubanjama, krvi koja teče, groteskno iskrivljenim i zgnječnim udovima, razbijenim karlicama, o zatrpanima koji se pokušavaju pomjeriti ispod brda beton-skih ploča, o detonacijskim valovima, lavinama razvalina, oblacima prašine, vatri i dimu. Između su, tiskane kurzivom, smještene mirnije pasaže o pojedinim osobama, nekrolozi onima čiji je život presječen u tome času smrti, svaki put sa štedljivim podacima o njihovim navikama, naklonostima i željama. Nije jednostavno reći nešto o kvalitetu toga romana. Ponešto je u njemu obuhvaćeno zapanjujućom preciznošću, ponešto djeluje nevješto i pretjerano. No estetske slabosti zasigurno nisu bile u prvom redu ono što je vodilo potiskivanju *Odmazde* i autora Gerta Lediga u zaborav. Sam je Ledig morao biti na neki način *maverick*. U jednom od rijetkih leksikona koji ga spominje veli se: „Odrastao u Leipzigu u siromaštvu, nakon samoubojstva majke, kod rođaka, pohodio je probni razred pedagoške škole, a potom stručnu školu za elektrotehniku. Kao osamnaestogodišnjak dobrovoljno se javio u ratnu službu, postao je kadet, za vrijeme pohoda na Rusiji zbog ‘huškanja’ je prebačen u kaznenu jedinicu. Nakon drugoga ranjavanja nesposoban za službu na frontu. Poslan na studijski odmor, završava za inženjera brodogradnje i 1944. unutar ratne mornarice radi kao referent za industriju. Poslije rata na putu u Leipzig ga hapse Rusi zbog sumnje za špijunažu. Uspio mu je bijeg iz vlaka za deportaciju. Isprva bez sredstava u Münchenu, potom građevinski radnik, trgovac, bavi se umjetničkim obrtom, a od 1950. tri godine radi u američkoj glavnoj komandi u Austriji kao prevodilac, potom kao inženjer u jednoj firmi u Salzburgu. Od 1957. živi kao slobodni spisatelj u Münchenu.“¹⁰¹ I iz ovih je malobrojnih podataka vidljivo da Ledig zbog svoga porijekla i kasnijega razvitka ne može odgovarati uzorku ponašanja propisanom spisateljima nakon rata. U Grupi 47 ga se ne može zamisliti. Njegova svjesno forsirana beskompromisnost, usmjerena na proizvodnju odvratnosti i gađenja, još jednom je u dobu privrednoga čuda prizvala duh anarhije, strah od opće disolucije koja je prijetila slomom totalnoga poretka, od podivljalosti, poživotinjenja ljudi, bezakonja i nepovratnoga rušenja. Ledigovi romani koji ni po čemu nisu bliski radovima drugih autora iz pedesetih godina, koje se danas još uvijek spominje i o kojima se raspravlja, isključeni su iz kulturalnog pamćenja jer su prijetili probiti *cordon sanitaire* kojim je društvo okružilo smrtonosne zone uistinu nastale iz distopijskih lomova. Osim toga, ti lomovi nisu bili samo proizvod, u smislu u kojemu taj termin upotrebljava Alexander Kluge, mašinerije uništenja industrijskih razmjera, već i rezultat sve otvorenijeg propagiranja mita propasti i razaranja proistekloga iz ekspresionističkoga ključanja. Najtočnija je paradigma toga, a u isto vrijeme i jasno nagovještavanje fašističke retorike o posljednjoj borbi, film *Krimhildina osveta* Fritza Langa iz 1924, u kojemu se cjelokupna oružana sila jednoga naroda napola svjesno baca u ponor propasti kako bi na kraju u začudnoj piromanskoj predstavi nestala u plamenovima. I dok je Lang u Babelsbergu slikama pogodnim za reprodukciju za njemačku kino-publiku prenosio vizije Thee von Harbou, i logističari su oružanih snaga već radili, godinu dana prije Hitlerova preuzimanja vlasti, na svojoj vlastitoj kerušerskoj fantaziji, jednom instinski zastrašujućem spisu koji je predviđao uništenje francuske

¹⁰¹ Franz Lennartz, *Deutsche Schriftsteller des 20. Jahrhunderts im Spiegel der Kritik*, sv. 2, Stuttgart 1984, 1164.

armije na njemačkome tlu, pustošenje čitavih dijelova zemlje i velike gubitke među civilnim stanovništvom.¹⁰² Stvarni si ishod te nove Hermanske bitke, s poljima njemačkih ruševina na njezinu kraju, ne bi mogao tako oslikati ni začetnik i glavni zagovornik strateškoga ekstremizma pukovnik Von Stülpnagel, a nitko nam, pa čak ni spisatelji upućeni u očuvanje kolektivnoga pamćenja nacije, ne bi smio kasnije, upravo zato što smo naslutili svoju sukrivnju, u sjećanje prizvati tako ponižavajuće slike poput onih s drezdenske stare tržnice, na primjer, na kojemu je jedna SS-jedinica s iskustvom iz Treblinka u veljači 1945. na lomači spalila 6865 leševa.¹⁰³ Svako bavljenje istinskim scenama strave iz propasti do danas ima nešto nelegitimno, gotovo voajerističko, čemu ni ove bilješke ne mogu u potpunosti izbjeći. Stoga me nije ni začudilo kada mi je jedan nastavnik iz Detmolda prije izvjesnog vremena ispričao da je kao mladić u godinama neposredno nakon rata često promatrao kako se ispod tezge jedne hamburške knjižare, gotovo kao pornografski materijal, prebacuju kroz prste i prodaju fotografije leševa što su nakon vatrene oluje ležali na ulicama.

Za kraj mi preostaje komentirati još jedno pismo koje mi je, preko redakcije *Neue Zürcher Zeitung*, došlo prošle godine iz Darmstadta, kao dosada posljednji dopis na temu zračnoga rata i kojega sam više puta morao pročitati, jer isprva nisam vjerovao svojim očima. U njemu je, naime, bila sadržana teza da su saveznici zračnim ratom slijedili cilj odsijecanja Nijemaca od njihova naslijeđa i porijekla rušenjem njihovih gradova. Na taj su način pripremani kulturna invazija i amerikanizacija koji su, nakon rata, doista i uslijedili. Tu svjesnu strategiju, veli se dalje u pismu iz Darmstadta, smislili su Židovi koji su živjeli u inozemstvu i to uz pomoć posebnoga znanja o ljudskoj psihi, tuđim kulturama i mentalitetima, koje su, kao što je poznato, usvojili za vrijeme svojih lutanja. Spis, sačinjen u podjednak odlučnom kao i poslovnome tonu, završava s izrazom nade da ću proslijediti moju stručnu procjenu teza iznesenih u pismu za Darmstadt. O kome se radi kod pisca, izvjesnoga doktora H., što je po zanimanju ili stoji li možda u vezi s nekim desnoradikalnim grupacijama ili strankama, ne znam, a i o križiću kojega stavlja iza potpisa, i u rukopisnoj i u kompjuterskoj verziji, ne mogu ništa reći osim da ljudi poput doktora H., koji svugdje vide tajne spletke upućene protiv vitalnih interesa Nijemstva, najčešće i sami pripadaju nekim tajnim udruženjima. Ako zbog svojeg građanskog ili malograđanskog porijekla ne mogu, kao plemstvo samo po sebi, polagati pravo na predstavljanje konzervativne elite nacije, tada se svrstavaju među duhovne, najčešće samozvane, branitelje kršćanskoga Okcidenta ili narodnoga naslijeđa. Potreba pristupanja kakvome savezu koja se legitimira pozivanjem na viši zakon imala je, kao što je poznato, u dvadesetim i tridesetim godinama konjunkturu među desnim konzervativcima i revolucionarima. Od Georgeove *Zvijezde saveza* vodi ravna crta do ideje dolazećega Reicha kao kreacije saveza muškaraca koju je propagirao Rosenberg u svojem, 1933, u godini spasa, objavljenome *Mitu XX stoljeća*; a formiranje SA-a i SS-a trebalo je od samoga početka služiti ne samo neposrednome prakticiranju nasilja, već i obrazovanju nove elite čija je bezuvjetna lojalnost dotada bila mjerodavna za nasljedno plemstvo. Konkurentna borba između aristokracije oružanih snaga i malograđanskih parvenua i karijerista koji su se, poput kokošara Himmlera, nametnuli kao zaštitnici otadžbine,

¹⁰² Usp. Karl Heinz Janßen, "Dr gro'e Plan", ZEIT-Dossier, 7. 3. 1997.

¹⁰³ Usp. Günter Jäckel, "Der 13. Februar 1945 – Erfahrungen und Reflexionen", Dresdner Häfte, br. 41, 6.

bila je nedvojbeno jedno od glavnih poglavlja najvećim dijelom još nenapisane socijalne povijesti korumpiranja Nijemaca. Na koje se mjesto, s njegovim zagonetnim križićem, točno može smjestiti dr H., mora ostati po strani. Najvjerojatnije bi ga se moglo obilježiti kao avet iz onog kobnog vremena. Koliko sam mogao otkriti, otprilike je moga doba te tako ne spada u generaciju onih koji su stajali pod izravnim utjecajem nacionalsocijalizma. Ni u Darmstadtu, kao što su mi rekli, ne vrijedi kao notorno neuračunljiv (čime bi se njegove bizarne teze mogle ispričati); naprotiv, čini se pri potpuno zdravom razumu i očito živi u uređenim okolnostima. Naravno, upravo poklapanje fantastičnih maničnih ideja s jedne strane i životne valjanosti s druge obilježava osobiti rascjep koji je nastao u njemačkim glavama u prvoj polovici dvadesetog stoljeća. Nigdje se taj rascjep ne može bolje otčitati nego u korespondenciji koju su međusobno njegovale NS-šarže i koja u svojem osobenom stapanju tobožnjih stručnih interesa i besmislica još uvijek na avetinski način određuje predodžbe što ih je dr H. stavio na papir. Što se tiče samih „teza“ koje dr H. nudi ne bez ponosa na vlastitu oštroumnost, one nisu ništa drugo doli derivat takozvanih *Protokola cionskih mudraca*, pseudodokumentarističke krivotvorine puštene u opticaj u vrijeme carske Rusije, prema kojoj židovska internacionala teži zavladati svijetom i svojim konspirativnim povlačenjem konaca u propast baca cijele narode. Najvirulentnija varijanta te ideologeme bila je legenda o koliko nevidljivom toliko sveprisutnom neprijatelju, što narodno tijelo izjeda iznutra, koja je u Njemačkoj nakon Prvog svjetskoga rata sezala od pivskih stolova, preko tiska i kulturalnih institucija, sve do državnih organa, a na kraju i legislative. Bilo u otvorenoj, bilo u prikrivenoj formi pod tim se mislilo na židovsku manjinu. Podrazumijeva se da dr H. te optužbe nije mogao preuzeti u nepromijenjenom obliku, nakon što je denuncijatorska retorika dugo prije početka zračne kampanje saveznika na cijelome području Njemačke dovela do oduzimanja prava, imovine, egziliranja i sistematskog uništenja Židova. On promišljeno ograničava svoje sumnje na Židove iz inozemstva. A i kada, u čudnom dodatku, onima koje drži odgovornim za razaranje Dresdena atestira da su djelovali manje iz osjećaja mržnje nego iz posebnoga poznavanja tuđih kultura i njihovih mentaliteta, time im potura motive kakvi, na primjer, pokreću subverzivnog genija preobrazbe doktora Mabusea iz istoimenog filma Fritza Langa. Mabuse se, i sam neizvjesne provenijencije, umije prilagoditi svakom miljeu. U prvim ga scenama vidimo u ulozi špekulanta Sternberga koji pomoću kriminalnih manipulacija prouzročuje slom na burzi. U daljem toku radnje on nastupa kao šef razbojničke bande, kao poduzetnik u manufakturi za krivotvorenje novca, kao huškač i revolucionar, kao i, pod ominoziim imenom Sandor Weltmann, hipnotizer koji posjeduje moć čak i nad onima koji mu se suprotstavljaju svim snagama. U kadru koji, znakovito, traje tek nekoliko sekundi, kamera nam na ulaznim vratima tog eksperta za kočenje volje i razaranje duše pokazuje tablu s natpisom „Dr Mabuse – Psihoanaliza“. Poput inozemnih Židova koje imaginira dr H. ni Mabuse ne poznaje osjećaje mržnje. Njemu je stalo samo do moći i do žudnje za njezinim stjecanjem. S osobitim poznavanjem ljudske psihe sposoban je prodrijeti u glave žrtava. Uništava one koji s njim sjedaju za kartški stol, upropaštava grofa Tolda, preotima mu ženu, a svoga protivnika, tužitelja Von Wenka, dovodi do ruba smrti. Von Wenku, koji u shemi što ju je smislila Thea von Harbou reprezentira tip pruskoga plemenitaša kojega građanstvo u krizi opunomoćuje zadatkom održavanja poretka, na kraju uspijeva uz pomoć jednog vojnog kontingenta (same su po-

licijske snage nedostatne!) slomiti Mabuseov otpor i spasiti groficu, a s njom i Njemačku. Film Fritza Langa pruža paradigmatu ksenofobije koja se među Nijemcima raširila od kraja devetnaestoga stoljeća. Ono što piše dr H. o židovskim specijalistima za dušu, koji su navodno razvili strategije za razaranje njemačkih gradova, proizlazi iz histeriziranja kolektivnoga stanja. Može se, s današnje točke gledišta, biti sklon ispade doktora H. odbaciti kao apsurdnosti nepopravljivoga. Apsurdni su svakako, ali zbog toga ne manje strašni. Jer ako je nešto stajalo na početku nesamjerljivoga jada koje smo mi Nijemci nanijeli svijetu, tada je to bilo upravo takvo govorkanje kolportirano iz ignorancije i resentimana. Većina Nijemaca danas zna, bar se je tome nadati, da smo provocirali rušenje gradova u kojima smo živjeli. Jedva će netko danas posumnjati da maršal zrakoplovstva Göring ne bi izbrisao London s lica zemlje da su mu to dopustili tehnički resursi. Speer izvještava da je Hitler za jedne večere u Glavnome uredu Reicha 1940. fantazirao o totalnom uništenju glavnoga grada britanske Imperije: „Jeste li ikada pogledali kartu Londona? Izgrađen je tako usko da bi samo jedno žarište bilo dovoljno da razori cijeli grad, kao što se jednom i zbilo, prije dvije stotine godina. Göring želi bezbrojnim zapaljivim bombama s potpuno novim djelovanjem stvoriti žarišta u različitim dijelovima Londona, svuda žarišta. Ona će se potom sjediniti u ogromni, sveobuhvatni požar. Göring za to ima jedinu ispravnu ideju: eksplozivne bombe ne djeluju, ali zapaljivima se to može postići: potpuno razoriti London! Što oni mogu sa svojim vatrogascima, kada se sve jednom pokrene?“¹⁰⁴ Opijena vizija razaranja sjedinjuje se s time da je i pionirsko dosegnuće u ratu bombama – Guernica, Varšava, Beograd, Rotterdam – bilo izvršeno od strane Nijemaca. A kada mislimo na noći požara Kölna i Hamburga i Dresdena, tada bismo trebali prizvati u sjećanje da je već u kolovozu 1942, kada su prethodnice šeste armije dosegle Volgu, a nemalo sanjalo o tome kako će se poslije rata smjestiti u trešnjiku na dobru uz tihi Don, tisuću i dvjesto letilica bombardiralo Staljingrad, koji je već u tome trenutku bio prepun izbjeglica, kao kasnije Dresden, i da je tada za vrijeme napada koji je kod njemačkih trupa što su stajale na drugoj obali izazvao ogromno oduševljenje, četrdeset tisuća ljudi ostavilo život.¹⁰⁵

(Sa nemačkog preveo **Davor Beganović**)

¹⁰⁴ Nav. prema Elias Canetti, *Die gespaltene Zukunft*, München 1972, 31f.

¹⁰⁵ Usp. Antony Beevor, *Stalingrad*, London 1998, 102ff.